

TÖRTÉNELMI SZEMLE

AZ ELTE HUMÁN TUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONTJA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2025 | 3. SZÁM
LXVII. ÉVFOLYAM

Somogyi Szilvia
Az esztergomi egyházmegye 15. századi plébániahálózata

Rácz Balázs Viktor
Az *inscriptio* jogi tartalmának változása kora újkori Erdélyben

Mátyás-Rausch Petra
Hogyan vált Mezőörményes Kamuthy-birtokból
Rákóczi-birtokká?

Koloh Gábor
A nemzeti közösség biologizálása és az orvosok szerepe
a két világháború között

Kollár János Miklós
Rövid kalauz az első világháború alatti Kárpát-medencei
magyar migráció történetéhez

Gyáni Gábor
A statisztikai trükközés tévútra vezet

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, BRANKO OSTAJMER, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,
SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@htk.elte.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézirateikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2025-ös évfolyam megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

Nemzeti
Kulturális
Alap

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXVII. évfolyam, 2025. 3. szám

TANULMÁNYOK

Somogyi Szilvia Az esztergomi egyházmegye 15. századi plébániahálózata. Források, módszertani problémák és az első gyakorlati példák 307

Rácz Balázs Viktor Az *inscriptio* jogi tartalmának változása a kora újkori Erdélyben 335

Mátyás-Rausch Petra „Kinek hatalma ellen nem tehetek...”
Hogyan vált Mezőörményes Kamuthy-birtokból Rákóczi-birtokká?
A Rákóczi-kori birtokpolitika egy újabb fejezete 361

Koloh Gábor A nemzeti közösség biologizálása és az orvosok szerepe a két világháború között 387

Kollár János Miklós Rövid kalauz az első világháború alatti Kárpát-medencei magyar migrációtörténethez 403

VITA

Gyáni Gábor A statisztikai trükközés tévútra visz 417

TANULMÁNYOK

AZ ESZTERGOMI EGYHÁZMEGYE 15. SZÁZADI PLÉBÁNIAHÁLÓZATA Források, módszertani problémák és az első gyakorlati példák

SOMOGYI SZILVIA

THE 15TH CENTURY PARISH NETWORK OF THE DIOCESE OF
ESZTERGOM

Sources, Methodological Issues, and the First Practical Examples

This study examines the parish network of the late medieval diocese of Esztergom. The starting point for the research is a source dated 1516, which lists the clergy members who were to appear at the synod of the diocese of Esztergom, by archdeaconry. The study subjects this 1516 document to source criticism. It then compares the parish network of the late 15th century, as outlined in the register, with the presumed parish network based on the papal tithe register of 1332–1337. It attempts to reconstruct, in broad terms, the processes that influenced the development of the parish network in the 14th and 15th centuries, which characterized the diocese of Esztergom in the period between the *creation* of the two sources.

Keywords: parish network, Diocese of Esztergom, church society, 15th century

Kutatási előzmények, módszertani problémák és kérdések

A német történeti irodalomban 2017-ben,¹ valamint 2021-ben² két nagyon jelentős, a középkori plébániák kutatásának módszereit, eredményeit és a további feladatokat bemutató monográfia jelent meg. A középkori plébániát „hosszú távon fennálló intézménynek” és a kutatás szempontjából „hosszú távú kutatási tárgynak” leíró Wolfgang Petke,³ vala-

Somogyi Szilvia, tudományos munkatárs, ELTE HTK Moravcsik Gyula Kutatóintézet, kutató, Makovecz Campus Alapítvány, Collegium Professorum Hungarorum. A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült. Köszönet illeti Neumann Tibort, C. Tóth Norbertet és Hegyi Gézát a tanulmány írása és javítása során nyújtott javaslataikért és segítségükért.

1 Enno Bünz: *Die mittelalterliche Pfarrei. Ausgewählte Studien zum 13–16. Jahrhundert*. Tübingen, 2017.

2 Wolfgang Petke: *Aufsätze zur Pfarreigeschichte in Mittelalter und Früher Neuzeit*. Göttingen, 2021.

3 Uo. 11.

mint azt egyenesen a „középkor legsikeresebb intézményének”⁴ nevező Enno Bünz műveinek megjelenése nem pusztán egy kutatási trendbe illeszkedik. Az összegzések időzítése minden bizonnyal nem független attól a megújult érdeklődéstől, amely a reformáció 500. évfordulója kapcsán a késő középkori egyház szervezetére és társadalmára irányult. A magyar egyháztörténet-írásban szintén az évfordulón jelent meg egy programadó tanulmány C. Tóth Norbert tollából,⁵ amely kritika alá vonva Mályusz Elemér először 1971-ben publikált,⁶ majd 2007-ben újra kiadott *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon* című művét,⁷ felhívta a figyelmet arra, hogy az ott leírtak egy része elavult, másrészt hogy az intézménytörténeti és egyéb alapkutatásban jelentős hiányok tapasztalhatók. A sok kérdés közül csak az egyik „a főesperesi, esperesi hálózat rekonstruálása, illetve feladatkörük és joghatóságuk tisztázása”.⁸

Ennek rekonstruálásához elengedhetetlen az egyházmegyek középkori plébániaszervezetének átvitt és szó szoros értelmében vett feltérképezése. Ezen a téren a tanulmány megjelenése óta nagyon jelentős eredmények láttak napvilágot F. Romhányi Beatrix kutatásai révén, aki a hazai forrásviszonyok között nehezen túlbecsülhető értékű, 1332–1337 közötti pápai tizedjegyzék adatai alapján rekonstruálta a középkori Magyar Királyság 14. század közepi plébániahálózatát. Számításai alapján ekkor az országban 4289 plébániával számolhatunk, amelyből a minket most érdeklő esztergomi egyházmegye területére 437 esett.⁹ 2024-ben megjelent könyvében a plébániák számát 4396-ra, ebből az esztergomi egyházmegyében 508-ra becsülte. Ez a szám a 15. század végére adatainak tanúsága szerint 669-re nőtt.¹⁰ Jelen tanulmány kérdésfeltevése szempontjából azonban könyvének az a becslése és eredménye most sokkal fontosabb, amely szerint 1500 körül Engel Pál térképei alapján mintegy tizenötezer településsel számolhatunk, és itt szó szerint idézem F. Romhányi Beatrix szavait: „A plébániák száma az 1330-as években ismert közel 4400-ról közel 5000-re nőtt, a több plébániával rendelkező településeket egynek véve a »községek« száma 4840 körül alakult.”¹¹ C. Tóth tanulmánya óta a középkori plébániahálózat kutatása szempontjából egy másik forráscsoport vizsgálata révén is jelentős eredmények láttak napvilágot. Fedeles Tamás a vatikáni forrásanyag alapján 793 olyan személyt azonosított, akik 1426 és 1523 között a Magyar Királyságból érkezve a Római Kúriában szenteltették magukat pappá. Noha nem minden esetben lehetett azonosítani ezeknek az egyháziaknak a pontos származási helyét, közülük 22 százalék az esztergomi

4 Enno Bünz: Die erfolgreichste Institution des Mittelalter. Die Pfarrei. In: „Überall ist Mittelalter”. Zur Aktualität einer vergangenen Epoche. Hrsg. Dorothea Klein. Würzburg, 2015. 109–139.

5 C. Tóth Norbert: A „mályuszi modell” érvényessége. Vissza az alapokhoz? In: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2017. 7–34.

6 Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp., 1971.

7 Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp., 2007. [2., bőv. kiad.]

8 C. Tóth: A mályuszi modell, 34.

9 F. Romhányi Beatrix: A középkori magyar plébániák és a 14. századi pápai tizedjegyzék. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 356–357.

10 F. Romhányi Beatrix: *Kisatlasz a középkori Magyar Királyság történeti földrajzáinak tanulmányozásához*. (11–16. század). Bp., 2024. 85., 167.

11 F. Romhányi: *Kisatlasz*, 115.

egyházmegyéből érkezett.¹² Magától értetődő, hogy a középkor végi egyházmegyék plébániaszervezetének rekonstruálása két, egyenértékűnek gondolt forráscsoporton,¹³ részben a Vatikán, részben pedig a helyi egyházmegyék forrásanyagán nyugodhat. Ha az esztergomi egyházmegyes papszentelések 15. századi kuriális forrásokból kinyerhető adataival próbálnánk kiegészíteni, „javítani”, összevetni a pápai tizedjegyzék plébániákra vonatkozó becslült számadatait, igencsak töredékes kép bontakozna ki előttünk. A csaknem nyolcszáz szentelés mintegy ötöde csak 150 körüli plébániaszámot adna ki, még akkor is, ha minden adat tökéletesen azonosítható volna, de mint Fedeles Tamás kutatásából ismert, a szenteléseknek csak alig 30 százaléka kötődött olyan javadalomhoz, amely plébánia vagy plébániaigazgatóság volt,¹⁴ ebből adódóan a vizsgálható adatszám még drasztikusabban lecsökkenne.

Ez egyébként nem csupán a magyar adatokra vonatkozó jellegzetessége a vatikáni forrásoknak. A *Germania Sacra* egyik mintaszerű kötete a középkori bambergi egyházmegye plébániaszintű egyházszervezetét írja le. A kutatás ennek adatait összevetve a vatikáni forrásokból megismerhető plébániákkal, azt találta, hogy a világi papságnak csupán ötöde kelt útra Rómába, tehát ha csak a római kúriai forrásokra támaszkodott volna a kutatás, abból a valaha volt középkori plébániáknak – és általában véve is azoknak az egyházi javadalmaknak, amelyekre felszentelhető egy pap – csupán az ötöde lenne megismerhető.¹⁵

Az egyházmegyei plébániaszervezet változása a középkor egészében, azaz az egyházszervezet kialakulásától a reformáció előestéjéig, egy rendkívül összetett problémahalmaz. Jelen tanulmány kérdésfeltevése alapján ennek a bonyolult témakörnek most csak az egyik aspektusát szeretném megragadni. Az a csekély különbség – az első esetben 4400, a második esetben 5000-es plébániaszám –, amely F. Romhányi Beatrix becslései között a 14. század első harmadának vége, majd a 15. század vége vonatkozásában megmutatkozik, azt a benyomást kelti, hogy a Magyar Királyság plébániahálózata az első időpontra teljesen kiépült és viszonylag statikus. Továbbá azt is, hogy annyira statikus, hogy, miközben a részben plébániaszám alapon becslült 1330-as 2,3 milliós népesség Kubinyi András 1996-os becslése nyomán az 1500 körüli időpontra 3,3 millióra, F. Romhányi becslése nyomán 3,5 millióra ugrott, azaz legalább 40, de inkább 50 százalékkal nőtt, aközben a plébániaszám növekedése még a 15 százalékot sem érte el. Természetesen a számadatokban elsőre megmutatkozó anomáliát több tényező is okozhatná, többek között a koldulórendi kolostorok kvázi plébániai lelkigondozást végző funkciójának térnyerése, vagy az a tény, hogy a klérus alsó rétege a 15. században „lefelé rétegződik” tovább, azaz a népességnövekedés nem plébániaszám-gyapodást okoz, hanem a meglévő plébánosok egyre több

12 Fedeles Tamás: „Szentelési turizmus” a késő középkorban? Magyar(országi) egyháziak promóciója a Római Kúriában (1426–1523). Pécs, 2020. [Doktori értekezés] 7–8., Fedeles Tamás: Klerikusszentelések a Római Kúriában a Magyar Szent Korona országaiból (1426–1523). Az Apostoli Kamara Libri Formatarum bejegyzései. Bp.–Róma, 2021. LXVII., LXXI.

13 A középkori vatikáni forrásokban felbukkanó német birodalmi vonatkozású adatokat összegyűjtő Repertorium Germanicum vállalkozásról, valamint adatainak a középkori alsópapság kutatásához való hozzájárulásáról lásd Büinz: *Die mittellalterliche Pfarrei*, 119–149.

14 Fedeles: *Szentelési turizmus*, LXVIII.

15 Büinz: *Die mittellalterliche Pfarrei*, 144.

oltár- és kápolnajavadalmast, illetve káplánt vesznek maguk mellé. Olyanokat, akik a vatikáni iratanyag papszenteléseiben a plébánosoknál is nagyobb számban jelennek meg,¹⁶ de ez, az alsópapság számába belekalkulálандó számszerű növekmény nem eredményezi a plébániaszám növekedését magát. Az alsópapságnak erre a javadalom nélküli papokból, káplánokból, szentelés előtt álló klerikusokból stb. álló csoportjára, vatikáni forrásokban felbukkanó javadalmas papokhoz viszonyított számbeli nagyságukra Erdélyi Gabriella kutatásai irányították rá a figyelmet.¹⁷

Kérdésként merülhet fel, hogy mi a pontos módszertani és forrásalapú megalapozottsága annak a becslésnek, amely a pápai tizedjegyzék megszületésétől (1332–1337) a 15. század végéig mintegy 15 százalékos plébániaszám-növekedéssel számol a magyar egyházmegyékben általában véve. A szakirodalomban tényként kezelt, hogy Mályusz Elemérnek „nem volt könnyű dolga, mert neki nem álltak rendelkezésére olyan más országokból ismert papszentelési és javadalom-listák, amelyek alapján a papság létszámát és a javadalmak mennyiségét megállapíthatta volna”¹⁸ – írja Erdélyi Gabriella; „különösen sajnálatos ebből a szempontból a püspökök által egyházmegyéjükéről összeállított listák (javadalmi kimutatások vagy vizitációs jegyzőkönyvek), ill. a városi plébániák jegyzékeinek hiánya. A 16. századi püspöki listákat aligha lehet felhasználni az időközben lezajlott változások miatt” – írja Marie-Madeleine de Cevins.¹⁹ A 16. századi listák alatt De Cevins azokat a pár évtizeddel a magyar középkor szokásosnak tartott korszakhatára és egyébként a reformáció térnyerése után keletkezett forrásokat, főleg a 16. század közepéről származó egyházmegyei egyházlátogatási jegyzőkönyveket értette. Ezek használatával egyébként Fügedi Erik már az 1940-es, 1950-es években a kutatásban jelentősen előrehaladt a Felvidék nyugati része – ez a terület a középkorban jelentős részben az esztergomi egyházmegyéhez tartozott – egyházszervezetének, plébániaszervezetének, főesperesi és esperesi kerületeinek vizsgálatában.²⁰ Azok a források, amelyeket a nyugat-európai egyházmegyék plébániaszervezetének rekonstruálásához használni szokás – középkori vizitációs jegyzőkönyvek, egyházmegyei papszentelési listák, *subsídium charitativum* fizetési taxatív listák stb. – valóban szinte teljesen hiányoznak az 1526 előtti Magyarországról. Mivel ez így van, elég kevés használható, forrásokon és nem becsléseken nyugvó munkamódszer marad a porondon. Ezek közül az egyik Fügedi Eriké, aki hivatkozott tanulmányaiban nem a pápai tizedjegyzék felől közelített a Felvidék nyugati fele középkori főesperességi és esperességi kerületeinek feltérképezéséhez, hanem, az ő kifejezésével élve, rákjárás-módszerrel, azaz időben a későbbitől a korábbi felé haladva, a 16. század közepi egyházlátogatási jegyzőkönyvekből kinyerhető adatok segítségével kísérelte meg bizo-

16 Fedeles: *Szentelési turizmus*, LXVIII.

17 Erdélyi Gabriella: Egyházi társadalom Magyarországon a reformáció korában. Az alsópapság helyzete Magyarországon a reformáció megjelenése idején. In: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban*, 35–49.

18 Uo. 36.

19 Marie-Madeleine de Cevins: *Az egyház a késő-középkori magyar városokban*. Bp., 2003. 21.

20 Fügedi Erik: Középkori település és egyházi szervezet az egykori nyugati Felvidéken. In: *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv*. 6. [1944–1946.] Közli A Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége. Bp., 1947. 115–138.; Erik Fügedi: Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 5 (1959) 363–400.

nyítani, hogy bizonyos főesperességi és esperességi kerületek területe a 16. század közepén egészen pontosan vagy éppen *mutatis mutandis* ugyanaz volt, mint a 14. században. Ennek a munkamódszernek a magától értetődő kiegészítői azok a teljes forrásanyagban esetlegesen és szétszórva korunkra maradt adatok, amelyek pontosítják az így kapott ismereteket.

Térjünk át egy másik módszertani problémára. Még ha a „rákjárás-módszer” működik is, és ha Fügedi Eriknek igaza is van abban, hogy a főesperesi és esperesi szervezet, vagy legalábbis annak területi keretei nagyon statikusak a 14. század közepe és a reformáció között, az egyes főesperességi és esperességi kerületek 15. század végi plébániaszintű szervezetéig még akkor sem jutunk „le”. Országosan biztosan nem, de még az országosnál jobban adatolható esztergomi egyházmegye egészében sem. A *Germania Sacra* által bemutatott Szent Római Birodalom plébániaszervezetének jellegzetessége, hogy abszolút kiépülése nem a 14–15. század, hanem a 12–13. század folyamánya, ez a szervezet pedig a birodalmi terület egy részén annyira „konzervatív és statikus”, hogy a 13. század végi szervezet állt fenn – a felekezetváltás által érintett területeken is – tulajdonképpen a 19. századig. Ez a tézis azonban nem érvényes egyformán a 63 (69) ottani egyházmegye mindegyikében. A fejlődés változatosabb képét az *Ostsiedlung*, a 12–13. századi keleti kolonizáció folyamata határozta meg.²¹ Minél inkább a nyugati birodalmi törzsterülettől keletre esett egy terület, a plébániahálózat kiépülése annál inkább eltolódhatott időben. A keletebbre eső egyházmegyék esetében pedig a plébániaszervezet végső középkori állapota a legkevésbé sem állt be sem a 12. század, de még a 13. század végére sem. A német kutatás egyik „állatorvosi lova” a bambergi egyházmegye. A nagy területű mainzi egyházmegye 1500 körüli 2700-as, a szintén tekintélyes konstanzi 1700-as, a közepes kölni 1150-es, az augsburgi 1050-es, a würzburgi 900-as becsült plébániaszámaához viszonyítva különösen kevés, mintegy kétszáz plébániát tudhat magáénak a középkor végén.²² A plébániaszervezet kiépülésének folyamata szempontjából sokat idézett egyházmegyévé nem aprócska volta miatt lett – tegyük hozzá, alapításának időpontja nagyon közeli a magyar egyházszervezet kiépüléséhez és az esztergomi egyházmegye alakulásához, ebből a szempontból akár jó kontroll is lehetne a német és a magyar folyamatok időbeliségének összehasonlításához –, hanem azért, mert a *Germania Sacra* ennek az egyházmegyének a szervezetét tárgyaló kötete mintaszerű, és már 1966-ban elkészült.²³ A feldolgozás nyomán világos, hogy a bambergi egyházmegye jól vizsgálható 164 plébániájából 30-at a 12., 34-et a 13., 44-et a 14., 53-at (!) pedig a 15. században alapítottak, és még a 16. század elején is jött létre három plébánia.²⁴ Ezek az adatok már csak azért is zavarba ejtők, mivel a bambergi egyházmegye területét – noha az *Ostsiedlung* által érintett régióban fekszik – a keleti betelepülés korai szakasza érintette és annak legnyugatibb térsége. Plébániaszervezete mégis alakulóban van még a 15. század közepén is, sőt arányaiban igen jelentős növekménnyel lehet számolni. A példa azt mutatja, hogy a német birodalmi területen,

21 Bünz: Die erfolgreichste Institution, 118.

22 Enno Bünz: Die Pfarrei im späten Mittelalter – Versuch einer Zusammenfassung. In: *Die Pfarrei im späten Mittelalter*. Hrsg. Enno Bünz – Gerhard Fouquet. Memmingen, 2013. (Vorträge und Forschungen 77) 403.

23 Erich Freiherr von Guttenberg – Alfred Wendehorst: *Das Bistum Bamberg. II. Die Pfarreiorganisation*. Berlin, 1966. (*Germania Sacra* II. Die Bistümer der Kirchenprovinz Mainz. 1. Das Bistum Bamberg.)

24 Bünz: *Die mittelalterliche Pfarrei*, 160.

még ha azonosíthatók is érett középkori plébániaszervezeti tendenciák, ezekben nagyon jelentős különbségekkel is számolnunk kell. A modellek és tendenciák nem feltétlenül érvényesülnek időben és térben egységesen. A bambergi adatok arra intenek, hogy ha azt feltételeznénk, hogy Magyarországon a pápai tizedjegyzék a plébániahálózat viszonylag végleges állapotát mutatja, akkor a tizedjegyzék és a reformáció közé eső folyamatok szinte teljesen rejtve maradnak előttünk.

Vegyünk szemügyre még egy kutatási hibalehetőséget. Mire kellene gondolnia annak, aki a Magyar Királyság egyik középkori egyházmegyéje plébániaszervezetét szeretné feltárni a 14. század első harmada és a 15. század vége között? A plébánia szót lehet kánonjogi módon és funkcionálisan is értelmezni. A német területek latin nyelvű forrásanyagában az *ecclesia parochialis*, röviden *pastoria* vagy *plebania*, az érett középkorban az a hívő lelkek gondozását (*cura animarum*) végző egyházközség, „körzet”, ahol az adott egyház papja – plébánosa – szolgáltatja ki a szentségeket az ott élőknek, akik ott keresztesztetik meg gyermekeiket, ott veszik fel az utolsó kenetet, ott is temetik el őket, és ott fizetik a tizedet.²⁵ Nyugat-Európa egy jelentős részében a 14. és 15. században az *ecclesia parochialis* és a *plebania* egymás szinonimái. A magyar egyháztörténeti kutatás szerint ez a középkori Magyar Királyságban nincs így, főként Mályusz Elemér és Kubinyi András kutatásai nyomán elterjedt tétel, hogy a 13–14. században az egyházközségeknek csak egy szűkebb csoportját nevezték plébániának, és csak ezeknek a papját nevezték plébánosnak.²⁶ Utóbb azonban ez megváltozott. Hegyi Géza, aki részletesen vizsgálta a plébánia fogalmát a 14. századi Erdélyben, kutatásának 1387-es felső időhatárát így indokolta: „másfelől pedig azt is tekintetbe kellett venni, hogy – a szakirodalom szerint – a korai plébániafogalom a 14. század végén átalakult, és azután a kifejezést már minden önálló egyházközségre alkalmazták”.²⁷

A bevezetés e pontjára szükséges még egy nagyon rövid kitérőt illeszteni. A *Germania Sacra* vizsgálata által lefedett német birodalmi egyházmegyék egy részében igen jelentős plébániaszám-gyarapodással lehetett számolni a 14. és a 15. században. Ezeknek az egyházközségeknek egy jelentős része nem előzmény nélküli, hanem feldarabolódással diszmembráció révén jött létre. A német egyháztörténet az ottani középkori plébániahálózat legkorábbi rétegére az „ősplébánia”, „anyaplebánia” – németül *Urpfarrei* – terminust alkalmazta. E legkorábbi plébániák területéből úgy szakadtak ki új egyházközségek, *ecclesia parochialisok* – a német terminológiában *abgetrennte Pfarrkirche* –, hogy a terület túlnépesedése után egy nagy egyházközség több kisebbre esett szét úgy, hogy ezek plébánosaihoz a korábbi anyaegyház területének csak egy-egy része tartozott. Hogy a helyzet még bonyolultabb legyen, az „osztódás” nemcsak úgy folytatódhatott a 13–15. században, hogy az eredeti nagy körzetből szakadtak ki újabb és újabb kisebb egyházközségek, hanem egy már kiszakadt egyházközségből is szakadhatott ki újabb. Hogy ebben a lefelé rétegződésben az anyaegyház/kiszakadt *ecclesia parochialis*/kiszakadt (filiális) egyház/kápolna vi-

25 Bünz: *Die mittellalterliche Pfarrei*, 93.

26 Hegyi Géza: A plébánia fogalma a 14. századi Erdélyben. *Erdélyi Múzeum* 80 (2018) 1. sz. 1–29., itt 1.; Mályusz: *Egyházi társadalom* [1971.], 127–128.; Kubinyi András: Egyház és város a középkori Magyarországon. In: uő: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Bp., 1999. (METEM Könyvek) 292–294.

27 Hegyi: A plébánia fogalma, 5., Mályusz: *Egyházi társadalom* [1971.], 128.

szonyrendszerben egy egyházközség/falu/lakott hely hol áll alapításának időpontja, kánoni jogállása stb. alapján, az források alapján dönthető el. Ezeknek az egyházközségeknek a részekre szakadását, osztódását – latin terminusokkal *separatio*, *dismembratio* – dokumentáló, az egyházmegye ordináriusától származó okleveleknek a jelentős része még az ottani jobb forrásviszonyok között sem maradt az utókorra.²⁸ Az időbeli folyamat arányainak érzékeltetésére: a bambergi egyházmegye Nürnberg-Eggolsheim főesperességében a 15. század végén a *Germania Sacra* térképe öt anyaegyházat, 31 „kiszakadt” egyházközséget, valamint 32 leányegyházat (*filia*) és kápolnát jelöl.²⁹

Természetesen, ha az esztergomi egyházmegye 15. századi plébániaszervezetére, valamint a települések és községek papjaira és azok híveknek való szentségkiszolgáltatási tevékenységére tekintünk, az alapvető funkcionális megközelítéseknél is olyan kérdésfeltevések adódnak, amelyek nehezen válaszolhatók meg. Minden település egyházközség-e? Hány település alkot egy egyházközségkörzetet/plébániakörzetet/*ecclesia parochialist*? Hány településenként találhatunk *ecclesia parochialist*? Mi történik azon a településen, ahol nincs ilyen? Ki szolgáltatja ki a szentségeket az ott élőknek a 15. században? Ha más helyről érkező plébános/pap vagy káplánja, akkor biztosra vehetjük-e, hogy az adott településen/faluban/lakott helyen nincs olyan egyházi épület, amely a szentségek helybeli kiszolgáltatását részben vagy egészében lehetővé teszi? Hol temetik el azt a hívőt, aki egy olyan lakott helyen hal meg, amely nem *ecclesia parochialis*? Csak *ecclesia parochialis*nak lehet felszentelt temetője? Mind közül mindjárt az első: van-e bármilyen 15. századi taxatív forrás, amely segít válaszolni ezekre a kérdésekre, de a korábbi kutatás nem ismerte vagy nem aknáztá ki (teljesen)?

A forrás(ok): egy képzeletbeli *Hungaria Sacra*-projekt esztergomi egyházmegye kötetének alapja(i)?

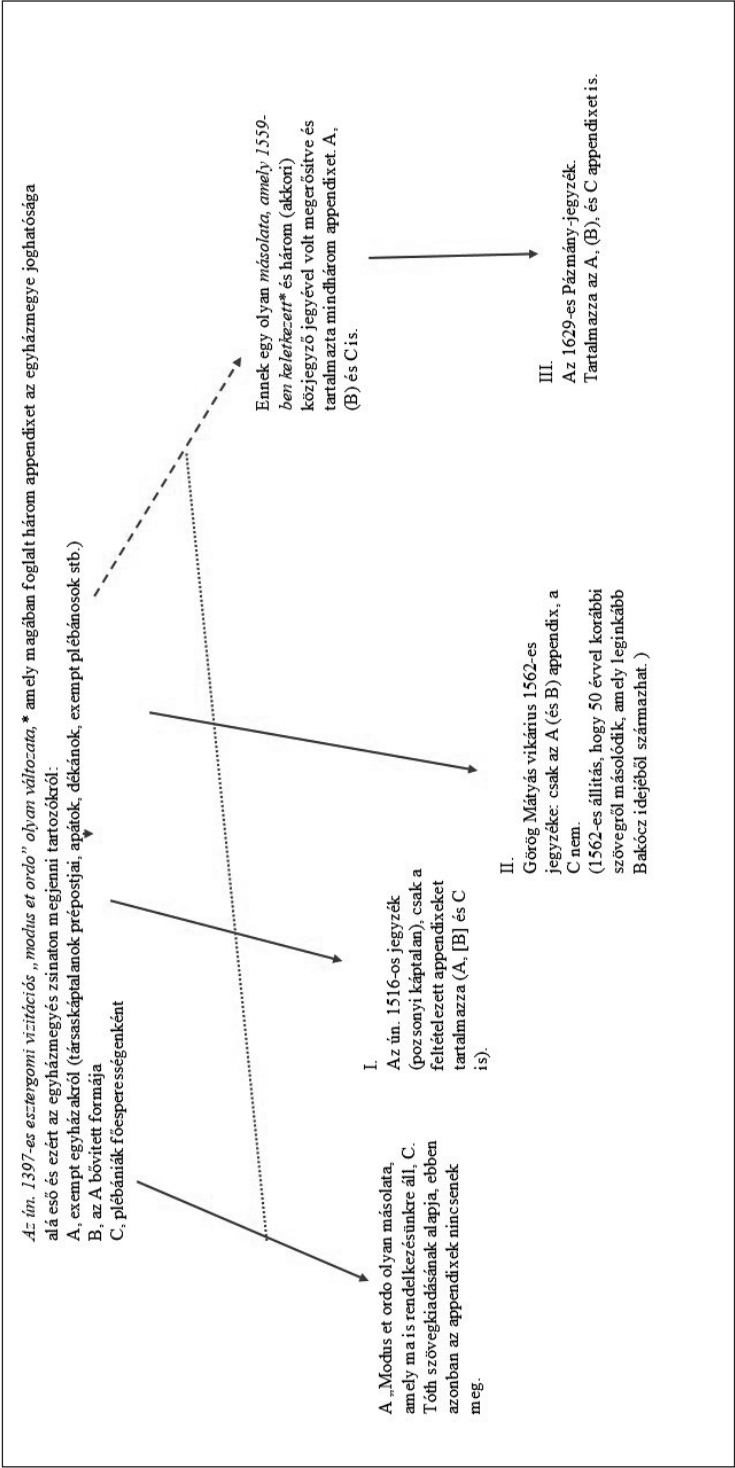
A középkori magyar egyháztörténet egyik legértékesebb forrása az úgynevezett 1397. évi esztergomi székeskáptalani egyházlátogatás jegyzőkönyve, amelyről a kutatás a közelmúltban bizonyította be, hogy nem egy adott év, azaz az 1397. esztendő vizitációs jegyzőkönyve, és még csak nem is annak pusztán egy később, a 15. században „aktualizált” változata, hanem, itt szó szerint idézem: „több, különböző időpontban készült egyházlátogatás, írásos feljegyzés és szóbeli visszaemlékezés alapján összeállított – megkockáztatjuk – *minta*, amely talán arra a kérdésre ad választ, hogyan kell egyházlátogatási jegyzőkönyvet összeállítani”.³⁰

Az esztergomi egyházmegye kora újkori, Pázmány-kori emlékezete úgy tartotta, hogy az úgynevezett 1397-es vizitációs jegyzőkönyvhöz tartoztak mellékletek, *appendixek*. Ezekre az esztergomi joghatóság alá tartozó egyházakat jegyezték fel alapvetően három nagy csoportba rendezve: az első csoportban az apátságokat és prépostságokat, a másodikban a valamilyen *exemptio* folytán a saját területi főesperességük vagy megyéspüspökük jog-

28 Lásd Guttenberg–Wendehorst: *Das Bistum Bamberg*, 21–22., valamint a térképmellékletek. Az anyaegyház és a plébániahálózat fogalmának használatához és kritikájához lásd Petke: *Aufsätze zur Pfarreigeschichte*, 85–102.

29 Guttenberg–Wendehorst: *Das Bistum Bamberg*, 9. térképmelléklet.

30 C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században*. III. Az ún. 1397. évi esztergomi székeskáptalani egyházlátogatási jegyzőkönyv. Bp., 2021. (Subsidia ad Historiam Medii aevi Hungariae Inquirendam 13) 135. [Kiemelés az eresetiben.]

1. ábra.³¹ Az esztergomi egyházmegye középkori plébániáinak forrásai.

31 Az ábra első közlési helye: Somogyi Szilvia: Nagyszombat hajnalán. Partikuláris zsinati tevékenység nyomai, előkészületei és megközelítései a Magyar Királyságban Mohács után. *Egyháztörténeti Szemle* 25 (2024) 2. sz. 43. Részletes magyarázatára, a források keletkezésének körülményeire és egymáshoz való viszonyára lásd uo. 40–46.

hatósága alól kivett plébániákat, végül a harmadikban az esztergomi egyházmegye törzs-területének plébániáit főesperességenként. Sajnálatos módon ezeknek a függelékeknek nem maradt fenn olyan másolata, amely a vizitációs jegyzőkönyv törzsszövegével együtt, kötetekben hagyományozódott volna. Könnyen bizonyítható azonban a jegyzőkönyv szövegével is, hogy ezek a listák – nevezzük őket kedvünk szerint függelékeknek, *appendix*-eknek, vagy a korabeli latin terminust követve regisztrumoknak – már a jegyzőkönyvről készült másolatok összeállításának idején is léteztek. Annak szövegébe ugyanis elkezdtek listaszerűen bemásolni az esztergomi joghatóság alá tartozó egyházak közül a fent említett első és második csoport elemeinek egy részét, majd a felsorolás egy adott pontján közbeszúrta a szöveg összeállítója, hogy egyébként még számos más egyház a joghatóság alá tartozik „prout in registro penes ipsum dominum archiepiscopum habito plenius continetur”, azaz az esztergomi joghatóság alá tartozó egyházak listáját az érseknél lévő regisztrum teljesebb mértékben tartalmazza. Ilyen módon a jegyzőkönyv középkori másolataiba az esztergomi joghatóság alá tartozó, minket e tanulmány kérdésfeltevése szempontjából leginkább érdeklő csoport, a főesperességenként felsorolt plébániák nem kerültek rá. Ennek a jegyzéknek azonban ismert egy középkorinak tekinthető, a kutatás által 1516-ra keltezett másolata. A másolat a pozsonyi káptalan magánlevéltárának az oklevelei között maradt fenn. Címe szerint: *Nomina abbatum, praepositorum et plebanorum, qui sinodo solent interesse*, azaz azok az apátok, prépostok és plébánosok szerepelnek rajta, akik az esztergomi egyházmegyes zsinaton tartoztak megjelenni.³² A forrást a szlovák kutatás nemcsak ismerte, hanem 1995-ben készült egy szlovák nyelvű bevezetővel ellátott, ám a földrajzi névalakokat nagyon sok helyen torzult alakban közlő, azok azonosítását meg sem kísérő szövegkiadás.³³ A magyar kutatás sokáig nem hasznosította, érdemben először Buják Gábor használta 2023-ban Liptó középkori templomhálózatának és egyház-szervezetének rekonstruálásához,³⁴ majd 2024-ben magam is írtam jelentőségéről.³⁵

Természetesen mielőtt magam és a kutatás általában véve arra használná a forrást, amire adatai alkalmassá teszik,³⁶ azaz, hogy részleteiben rekonstruálja az esztergomi egyházmegye pápai tizedjegyzék és 1516 között kiépülő plébániaszervezetét, szükséges néhány forráskritikai megjegyzés. A jegyzék összefűzött papírlapokra íródott. A lapokon

32 A forrás jelzete: Slovenský Národný Archív. Súkromný archív Bratislavskej kapituly [Szlovák Nemzeti Levéltár. Pozsonyi káptalan magánlevéltára] Capsa K. fasc. 2. No. 4. A. 2. [https://www.monasterium.net/mom/SK-SNA/4156-SukromnyArchivBratislavskejKapituly/646a/charter. Legutóbbi megtekintés: 2025. október 2.]

33 Marta Melníková: O stave cirkevnej organizácie na Slovensku začiatkom 16. storočia. *Slovenska archivistica* 30 (1995) Nr. 2. 127–140.

34 Buják Gábor: Liptó középkori templomhálózatának kialakulása és egyházszervezete. In: *Főesperesek, krónikaírók, monostorok. Tanulmányok*. Szerk. Farkas Csaba. Pécs, 2023. (Az Árpád- és Anjou-kor Magyar Egyházi Archontológiájának Kérdései 5) 111–190.

35 Somogyi: Nagyszombat hajnalán, 40–46. A forrást, noha elsőrangú és nagyon fontos forrása a késő középkori esztergomi egyházmegye zsinati tevékenységének, hiszen címe szerint az ott megjelenni tartozókat rögzíti, magam az esztergomi egyházmegye késő középkori zsinati könyvéről szóló tanulmányaim és diszsertációm írása során nem ismertem. C. Tóth Norbert hívta fel rá a figyelmemet 2024 májusában, ezt itt is köszönöm neki.

36 Adatait visszafelé a pápai tizedjegyzékkel és más kiegészítő forrásokkal, előrefelé pedig az 1. ábrán jelzett 1562. és 1629. évi forrásokkal, valamint a 16. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvekkel érdemes összevetni.

utólagos számozás látható, amely a fedőlap utáni lapon kezdődik a 2-es számmal és a 16-os számmal zárul a hátsó fedőlapon.³⁷ Az 1516-os datálás a 13^v oldal megjegyzésén nyugszik: „1516 Numerus plebanorum sub quolibet archidiaconatu tempore sinodi pronuncciatorum.” A forrás szerkezetileg az alábbi módon áll össze:

1. táblázat. Az úgynevezett 1516-os jegyzék tartalma

Nomina abbatum exemptorum	26 tételes adat	2 ^r
Nomina dominorum prepositorum Premonstratensium	12 tételes adat	2 ^r
Nomina dominorum prepositorum secularium	10 tételes adat	2 ^v
Nomina dominorum decanorum	4 tételes adat	2 ^v
Nomina dominorum plebanorum exemptorum	99 tételes adat	2 ^v –4 ^r
Domini archidiaconi ecclesie Strigoniensis	11 tételes adat	4 ^r
Domino archidiacono cathedrali subsunt plebani infrascripti	23 tételes adat	4 ^r –4 ^v
Sub archidiaconatu Nitriensi	141 tételes adat	4 ^v –6 ^r
Sub archidiaconatu Neugradiensi	109 tételes adat	6 ^r –7 ^v
Sub archidiaconatu Barsiensi	61 tételes adat	7 ^v –8 ^r
Sub archidiaconatu Gewmeriensi	88 tételes adat	8 ^r –9 ^r
Sub archidiaconatu Hontensi	108 tételes adat	9 ^r –10 ^v
Circa Thyciam nomina villarum	13 tételes adat	10 ^v
Ultra fluvium Thycie	21 tételes adat	11 ^r
Sub archidiaconatu Komaroniensi	42 tételes adat	11 ^r –11 ^v
Sub archidiaconatu Zoliensi	16 tételes adat	11 ^v
Sub archidiaconatu Saswariensi	23 tételes adat	11 ^v –12 ^r
Prepositus Posoniensis / a végére besúrva plebanus de Thorna és néhány rövid megjegyzés	82 tételes adat / + 25 adat	12 ^r –13 ^r
1516 numerus plebanorum	székesegyházi, nyitrai, nógrádi, barsi, gömöri, honti, zólyomi, komáromi, sasvári és pozsonyi számszerű adatok, a főesperességek közül több esetben az esperességek nevét is feltüntetve és a számadatot az alatt megadva	13 ^v
Felirat nélkül	főesperességekre és esperességekre vonatkozó számadatok megadva, ám ezúttal nem számmal, hanem rovásokkal „számlolva”	14 ^r –15 ^r
Felirat nélkül	a hátsó fedőlapon még egyszer rendetlenül a fenti főesperességek, de itt már számadatok és rovások nélkül	15 ^v

37 A forrás kézbevétele szükséges annak megállapításához, hogy a papíron van-e vízjel, és ha igen, milyen. A forrás digitális képei kiváló minőségűek, de sajnos a képek ennek megállapításához nem elegendőek.

A forrás szerkezeti felépítésére az a legkézenfekvőbb magyarázat, hogy egy adott évben a papírlapra ráírtak egy mintalistát azokról, akiknek meg kellett jelenniük általában véve az esztergomi zsinaton, majd a mintalista után számba vették és számszerűen lejegyezték azokat, akik az az évin – ezen 1516-ot értve – megjelentek, viszont nemcsak ebben az évben használták fel a kimutatáshoz a mintalistát, hanem utóbb még legalább egy későbbi, meg nem határozható évben is. Ebben a későbbi évben keletkezett a 14^r és 15^r közé lejegyzett rész. A mintalista tehát nem azokat rögzítette, akik jelen voltak az 1516. évi esztergomi zsinaton, hanem azokat, akiknek általában véve jelen kellett volna lenniük. Emiatt első megközelítésben az, hogy a minta 1397 és 1516 között mikor keletkezett, nem lenne megállapítható, noha az egyházmegye plébániahálózatának vizsgálata szempontjából egyáltalán nem mindegy, hogy a most vizsgálandó időintervallum elejéről vagy végéről származik-e.

Lássuk az előzetes áttekintés – tehát még nem az összes adat teljes körű elemzésén nyugvó – datálási problémákat és lehetőségeket. A jegyzék 2^v oldala a szász dékánások közül esztergomi joghatósági területként hivatkozik a brassói és szebeni, valamint a kozdi és kézdi dékánásokra.³⁸ Az első kettővel nincs is baj, a második kettővel azonban igen. Ezek ugyanúgy a Szászföldön vannak, de a középkor (szinte teljes) egészében biztosan erdélyi püspöki és nem esztergomi joghatósági területek. Egyetlen évcsoport van, amikor magyarázható ennek a két szász dékánásznak a listára kerülése: azok az évek, amikor Bakócz Tamás kieszközölte 1512 tavaszán II. Gyula pápánál a milkói püspökség és az esztergomi egyházmegye kánoni egyesítését. 1513-ban X. Leó pápa elrendelte, hogy a magukat milkói egyházmegyes papoknak tekintő szász plébánosok juttassák vissza azokat a tizedeket, különösen is a kézdi és kozdi dékánóság tizedeit az esztergomi érseknek, amelyeket elfoglaltak már a két egyházmegye kánoni egyesítése előtt. A szász plébánosok az ügy több szakaszában Rómába fellebbeztek, 1515-ben a magyar királyi udvarban is őket támogató királyi oklevelet igyekeztek nyerni.³⁹ Annak tehát, hogy esztergomi joghatósági listán ne két, hanem négy szász dékánóság bukkanjon fel, közvetlenül a feltételezett 1516-os másolati dátum előtti években van értelme, 1397-ben nemigen. A tornai főesperes a lista 13^v oldalán kétszer fordul elő: először „plebanus de Thorna habet sub se vigintiquine plebanos”, majd ugyanennek az oldalnak az aljára vetett megjegyzések között „archidiaconus Thornensis dat unum florenum” alakban. C. Tóth Norbert kutatásai szerint a tornai plébánosok valamikor 1423 és 1448 között vették fel a főesperesi címet, az 1470-es évektől kezdve pedig elhagyták a plébánosságukra való utalást.⁴⁰ A lista vegyes terminológiája e tekintetben arra utalhat, hogy több, különböző időből származó szövegréteg van, a tor-

38 Előbbire lásd Somogyi Szilvia: A brassói dékánóság plébánosai és plébániahálózatának jellegzetességei a 15. században. In: *Ezerarcú Erdély. Politika, társadalom, kultúra*. Szerk. Tóth Áron et al. Kolozsvár, 2019. (Studia Historica Transylvaniensia 2) 35–75. Utóbbi kettőre lásd Hegyi: A plébánia fogalma, 13. 86. j., [6.] térkép.

39 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 237359. és MNL OL Diplomatikai Levéltár (= DL) 37061. A Milkó-ügyről részletesebben lásd Somogyi Szilvia: A brassói dékánóság középkori kézikönyve. A kánonjog gyakorlati alkalmazása a középkori Magyarországon. Bp., 2021. [Doktori disszertáció] 89–94.

40 C. Tóth: *Az esztergomi székeskáptalan*, III. 45.; Uő: A tornai főesperesség kialakulása és egyházi jogi hovatartozása. *Egyháztörténeti Szemle* 20 (2019) 4. sz. 11–24.

nai főesperes terminus pedig, ha hiszünk a kutatás adatainak, leginkább a 15. század első harmada, közepe utánra keltez, 1397-re nemigen. Nézzünk egy-két még apróbb adatot. A nógrádi főesperesség egyik plébániáját a 6^r oldalon a lista 'Homokhterenne' névalakban hozza: a ma Mátraterenye névre hallgató település korábbi neve a helytörténeti szakirodalom szerint Atyásháza volt, a Homokhterennei család 1404-ben, valamint 1418-ban kapott rá adományt, ez utóbbitól kezdve adatolható a Homokhterenye név.⁴¹ Ilyen módon ennek a plébániának a neve ebben a formában 1418 után kerülhetett fel a listára, 1397-ben biztosan nem. A lista forráskritika szempontjából leginkább zavarba ejtő elemei a 2^r oldalon a bencés apátságok között feltüntetett Tereske és a visegrádi Szent András-monostor, valamint a premontrei apátságok között feltüntetett Csut és Zsámbék. Utóbbiakról a szakirodalom alapján tudjuk, hogy azokat Mátyás király 1475 és 1477 között a pálosoknak adta, előbbieik közül Tereskét 1494-ben juttatta II. Ulászló az Esztergom-szigeti bencés apácáknak, a visegrádi Szent András-monostort pedig szintén II. Ulászló 1493 táján a pálosoknak.⁴² A monostorlista önmagában és adatelemeiben való szereplése is számos kérdést vet fel az 1516 előtti bencés rendi reform éveiben. A fenti példák alapján a legvalószínűbb, hogy a lista esetén is olyan típusú keletkezéssel kell számolnunk, mint a késő középkori esztergomi zsinati könyv és az esztergomi egyházlátogatási jegyzőkönyv „modus et ordója” esetén, azaz a szöveg több szövegrétegből áll össze, ezek egymásra rakódtak, szétszalazásuk az adatjegyzék esetén még nehezebb, mint a szövegek esetén. A szövegrétegek az esztergomi egyházmegye több időpillanati képére utalnak, ezeknek az időpillanatoknak a döntő többsége a 15. század közepe és 1516 közötti, ebből adódóan – szerintem – a lista felhasználható az esztergomi egyházmegye 15. századi plébániahálózatának rekonstrukciójához, de szinte minden adat esetében csak a szükséges kritika után.

Mielőtt valóban rátérek a lista plébániaszámára, még egy utolsó rövid forráskritikai kitérő szükséges. C. Tóth Norbert az összes fellelhető forrás tükrében vizsgálta az esztergomi székeskáptalan 15. századi személyi összetételét, illetve ezzel összefüggésben azt is, hogy a testület tagjai különböző időben keletkezett forrásokban milyen sorrendben követték egymást és milyen volt az ülésrendjük a káptalanban.⁴³ Ebben a tekintetben a források nem mutattak teljes következetességet. A sorrendekben minket ezen a helyen csak a főesperesek érdekelnek, akiknek egymás utáni rendje szintén nem mutatott tökéletesen egységes képet a vizitációs jegyzőkönyvben és a 15. század közepi ügyvédvalló oklevelekben. A jelen helyen vizsgált, úgynevezett 1516. évi jegyzék részben megmagyarázhatja a sorrendek közötti eltérést. A főesperességek listázásának fizikai sorrendje alapján ugyanis az egyik típusú forráscsoporthoz, a 15. század közepi ügyvédvalló oklevelekhez áll közelebb – ez szintén egy érv arra vonatkozóan, hogy használható a 15. század második fele plébániahálózatának rekonstruálásához –, ha viszont ártrendezzük a főesperességeket az alájuk tartozó plébániák/parochiális egyházak száma szerint, akkor a vizitáció sorrendjéhez áll közelebb. Ebből az következne, hogy a források egy jelentős részéből kihámoz-

41 Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye.* Bp., 1911. 53.

42 F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon.* Bp., 2000. 20., 75–76.

43 Uo. 12–21.

2. táblázat. A főesperességek sorrendje

Főesperességek	C. Tóth táblázatának sorrendje: az ügynevezett 1397. vizitáció ⁴⁴	C. Tóth táblázatának sorrendje: 1456. augusztus 17., ügyvédvallás ⁴⁵	C. Tóth táblázatának sorrendje: 1459. április 3., ügyvédvallás ⁴⁶	Ügynevezett 1516-os lista fizikai sorrendje ⁴⁷	Ügynevezett 1516-os lista plébániaszám alapján rendezett sorrendje
1.	nyitrai	nyitrai	nyitrai	cathedralis	nyitrai 141
2.	nógrádi	nógrádi	nógrádi	nyitrai	nógrádi 109
3.	gömöri	barsi	barsi	nógrádi	honti 108
4.	honti	–	–	barsi	gömöri 88
5.	barsi	gömöri	gömöri	gömöri	barsi 61
6.	komáromi	komáromi	zolyomi	honti	komáromi 42
7.	sasvári	zolyomi	komáromi	komáromi	tornai 25
8.	zolyomi	sasvári	sasvári	zolyomi	cathedralis 23
9.	tornai	–	–	sasvári	sasvári 23
10.				tornai	zolyomi 16

44 C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. I. A kanonoki testület és az egyetemjárás*. Bp., 2015. (Subsidia ad Historiam Medii aevi Hungariae Inquirendam 7) 13. 1. táblázat.

45 Uo.

46 Uo.

47 Innen és a másik oszlopból kihagytam a kun területeket és a pozsonyi prépostságot, amelyek helye és plébániaszáma az 1. táblázatban látható. Ennek oka, hogy a mondanivaló szempontjából ennek nincs jelentősége ezen a helyen. (A két kun terület a honti főesperesség után következik, a pozsonyi prépostság a sasvári főesperesség után, és a feltüntetett tornai csak a pozsonyi prépostság után.)

ható lejegyzési sorrend valamiféle régi szokáson alapulhat, de ez a régi szokás szerinti sorrend nem tükrözi feltétlenül az egyes főesperességek egymáshoz viszonyított erőssorrendjét, plébániaszámát és jövedelmi viszonyait a 15. század második felében.⁴⁸

A fenti forráskritikai problémák szem előtt tartásával lássuk a jegyzék „nyers plébániaszám” adatait. A 14. század végének egyházi közigazgatásáról készült, máig használatos egyik legismertebb térképet Koszta László tervezte és közölte még 1994-ben.⁴⁹ A térképen az esztergomi érseki tartomány területéhez sorolódnak az alábbiak: 1. esztergomi főesperesség, 2. pozsonyi prépostság, 3. komáromi főesperesség, 4. nyitrai főesperesség, 5. barsi főesperesség, 6. zólyomi főesperesség, 7. liptói főesperesség, 8. honti főesperesség, 9. nógrádi főesperesség, 10. gömöri főesperesség, 11. tornai főesperesség, 12. szepesi prépostság, 13. szebeni prépostság és brassói dékánság. A fentiek közül a liptói (fő)esperesség adatai szerepelnek bár az 1516-os jegyzékben, de nem önállóan, hanem a honti főesperesség alatt.⁵⁰ Ennek egyszerű oka van, Fügedi Erik már 1944-ben leírta a nyugati Felvidék egyházi szervezetét vizsgáló tanulmányában, hogy a középkori liptói főesperesség egy olyan történeti konstrukció, amely Ortway Tivadar forrásközlése nyomán állt elő és vonult be a történettudományba.⁵¹ Ugyanakkor talán ez a furcsaság okozza azt, hogy a honti főesperes helye a főesperesek közötti sorrendekben és ülésrendben kicsit „csúszkál”, miután a főesperesség plébániáihoz a liptói kerület plébániáit is hozzászámolva jelentőségében felér a nógrádihoz és gömörihez – ha a nyitraihoz nem is –, magában azonban nemcsak a gömöri múlja felül, hanem talán még a barsi is megközelíti. Az úgynevezett 1516-os lista másik fájó hiánya a szepesi prépostság adatainak mellőzése. Ez könnyen magyarázható: a szepesi prépost személyében köteles volt az esztergomi zsinaton megjelenni – a lista egy pontján említik is –, de a prépostság plébánosai a 15. század egy jelentős részében nem az esztergomi zsinatra mentek, hanem a szepesi prépost által tartott zsinatra.⁵² A brassói és szebeni dékánok, valamint a tornai főesperesség a plébániák tételes felsorolása nélkül szerepelnek a jegyzékben.

Az úgynevezett 1516-os forrásunk az esztergomi (székesegyházi), nyitrai, nógrádi, barsi, gömöri, honti, komáromi, zólyomi, sasvári főesperességekből és a pozsonyi prépostságból összesen 727 az esztergomi egyházmegye zsinatán megjelenni tartozó plébániát/*ecclesia parochialist* jegyez fel. A számhoz könnyen hozzá tudjuk adni a tornai főesperesség tételesen nem listázott, de 25 plébániával említett területét, így 752 plébániát kapunk. Könnyebben becsülhetjük meg a brassói dékánság plébániaszámát, ami még 14 plébánia, így a szám 766-ra hízik. Ez a 14 plébánia más források alapján is adatolható a 15. században.⁵³ Valamivel nehezebb a szebeni dékánság esete. Ehhez a korábbi szakiro-

48 Ráadásul ezek a számok több esetben akár olyan közel is állhatnak egymáshoz, pl. a nógrádi és a honti főesperesség esetén.

49 *Korai magyar történeti lexikon*. Főszerk. Kristó Gyula. Bp., 1994. [A 184. és 185. oldalak közötti kihajtható térképet Koszta László tervezte.]

50 Buják: Liptó, 143.

51 Fügedi: Középkori település és egyházi szervezet, 121.

52 Buják Gábor: Stock János és a szepesi egyház kiváltságai. In: *Mátyás király és az egyház*. Szerk. Fedeles Tamás. Pécs, 2019. 221–222.

53 Lásd Somogyi: A brassói dékánság plébánosai, 35–75.

dalom hol 23, hol 24 plébániát számolt hozzá, ám Hegyi Géza hívta fel a figyelmet arra, hogy ezek a szerzők nem vették figyelembe, hogy a szebeni káptalan területén feküdt a később önállósult újjegyházi és sinki surrogatiák területe.⁵⁴ Karl Reinert szerint – ezt az adatot Thoroczkay Gábor idézi a szebeni prépostság korai történetéről írt tanulmányában – a szebeni prépostság területét 60 egyház alkotta.⁵⁵ Az erdélyi szász egyházakról a kora újkori és újkori szász történeti hagyomány másolati könyvekben fenntartott egy jegyzéket. Ennek címe: *Catalogus octo capitulorum parochialium in Transilvania, quorum priora tria spectant ad dioecesim Strigoniensem, posteriora quinque ad dioecesim Albensem, ex regesto M. Johannis Honteri Coronensis descriptus*.⁵⁶ Azaz a szász hagyomány szerint azok az egyházak szerepelnek benne, amelyeket a reformátor Johannes Honterus szedett lajstromba a 16. század közepén, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy a szászok által lakott területek felekezeti integrációja ezeken a területeken mihamarabb megtörténhessen. Ezen a listán a brassói dékánóság 14 ismert települése mellett a szebeni dékánásznál 24 település olvasható. A címfelirat értelmében a harmadik, esztergomi érsekséghez tartozó alatt a hajdani szebeni káptalan területén fekvő (*surrogatia Cibiniensis capituli*) 22 plébánia szerepel még. Ennek a nagyon értékes listának a középkori viszonyokra való alkalmazhatósága még megvizsgálandó, ám most feltételesem nem 24 és nem is 60 plébániát számolok hozzá a számhoz, hanem ezt a 24+22-t, azaz 46-ot.⁵⁷ (Ez a 46 település és plébánia ott tételesen fel van sorolva.) Így a szám 812-re bővül. A Honterus-féle lista a kozdi és kézdi szász káptalanok alatt 27, valamint 21 egyházat jegyez fel. (Erre a 48-ra a fenti megfontolások alapján lebegő számként tekintek és nem adom hozzá az összeghez.)

A szepesi prépostság késő középkori viszonyairól Buják Gábor remélhetőleg a lipitói egyházszerkezetet elemző tanulmányához hasonlóan részletes disszertációt készít. Egyelőre az egyik lehetőség, hogy azt a számot használom a szepesi prépostság esetén, amely a Váraljai Szaniszló prépost által 1545-ben megtartott préposti zsinat iratanyagából nyerhető ki. Ez fenntartotta az az évi zsinat rendtartását, ordóját, négy napra osztva be a zsinaton részt vevő plébánosokat a liturgikus események celebrálására. Ez a lista nem csupán a 24 szepesi plébános testvérületének plébánosait rögzíti, hanem tételesen összesen 43 plébánost.⁵⁸ Ennek a 43 plébánosnak a helye a Szepesség templomhálózatában utóbb vizsgálándó, ez azonban nem az én feladatom. Hogy itt most a 43-as plébániaszámot használom, azt az indokolja, hogy feltételezhetően még a középkori állapotokat rögzíti a forrás, ráadásul az úgynevezett 1516-os jegyzékben is a zsinaton részt vevők szerepelnek, miként

54 Mályusz: *Egyházi társadalom* [2007.], 125.; Hegyi: A plébánia fogalma, 4. 18. j.; Solymosi László: Az esztergomi egyházmegye legrégebbi ünnepajstroma. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp., 1998. 95.

55 Thoroczkay Gábor: A szebeni prépostság történetének főbb kérdései a XIV. század közepéig. *Fons* 19 (2012) 37–55., kiül. 53.

56 Endangered Archives Programme. EAP040/1/3/75. 63. fénykép. <https://eap.bl.uk/archive-file/EAP040-1-3-75/#?c=0&m=0&s=0&cv=62&xywh=1206%2C263%2C1936%2C1157>. (Legutóbbi megtekintés: 2025. április 14.)

57 Hegyi Géza szíves szóbeli közlése alapján a Honterus-jegyzék középkori plébániaszámok becslésére való felhasználása nagyon problémás, ám az így nyerhető szám szinte egészen pontosan megegyezik azzal (45–47 plébánia), amelyre ő saját kutatása alapján a terület késő középkori plébániaszámát becsüli.

58 Somogyi: Nagyszombat hajnalán, 31.

a szépesi jegyzékben is. Ebből a megjegyzésemből már következik, hogy szerintem nem mindenki, ezt lentebb fejtem ki részletesen. Ezzel a plébániaszám 855-re bővülne. A másik lehetőség, hogy annak az 1520-as szépesi tizedjegyzéknek az adatait használom, amelynek segítségével Buják Gábor rekonstruálta a Szepesség plébániahálózatát.⁵⁹ Ezen mintegy száz egyházi személy szerepel, akik közül a jegyzék 70-et egyértelműen a *plebanus* terminussal illet. Így a szepességi adatokkal együtt a becsült plébániaszám nem 855-re, hanem 882-re bővülne.

Az úgynevezett 1516-os listán még két adatcsoport van. Az egyik a két csoportba rendezett 44 plébániája a kun területeknek, ezt egyelőre szintén lebegő adatszámnak veszem. Hozzáadom viszont a plébániaszámhoz azt a száz plébániát, amely nem a főesperesek, prépostok és dékánok alatt szerepel, hanem amelyek *exempt* plébániákként közvetlenül az esztergomi joghatóság alá tartoztak, azaz, ha úgy tetszik, A-listások (lásd az 1. ábrát), és nemcsak az úgynevezett 1516-os jegyzékből, hanem Görög Mátyás vikárius 1562-es jegyzékéből is tételesen ismerjük őket.⁶⁰ Ezzel az esztergomi egyházmegye plébániaszáma, illetve egészen pontosan *mutatis mutandis* azoknak a *parochialis* egyházak élén álló papoknak a száma, akik az esztergomi egyházmegye joghatósága alatt álltak és – a szépesieket kivéve – az esztergomi egyházmegye zsinatán tartoztak megjeleni, 955-re (vagy 982-re) változik. Ha az adatnak hitelt adunk, akkor tehát elvileg – legalábbis és csak és kizárólag a vizsgálható esztergomi egyházmegyében – azzal kellene számolni, hogy a parochiális egyházak száma a 14. század első harmada és a 15. század vége között majdnem megduplázódott.

A nógrádi és a gömöri főesperesség példája és némi kitekintés

A német kutatás úgy becsülte, hogy a birodalmi területen – apró regionális különbségekkel – a középkori népesség mintegy 80-90 százaléka vidéken élt és földműveléssel foglalkozott.⁶¹ Enno Bünz megfogalmazásával élve e népesség számára a keresztény világ „intézményi jelenvalóságát” a plébánia jelentette. Az úgynevezett 1516-os plébániajegyzék pusztá számadatai már első pillantásra is azt a kérdést hordozták számomra, hogy közelebb lehet-e kerülni egy-két szám és egy jegyzék alapján annak megértéséhez, hogyan kell elképzelni a középkori Magyar Királyságnak ezeken a vidéki területein, a lakosság

59 Buják Gábor: A plébánosi testvértületek mint a plébániaszervezet alapjai a Szepességben. In: *Prépostok, apátok, vikáriusok*. Szerk. Ribi András. Pécs, 2021. 163–213.

60 A két jegyzék számadatai ezen a ponton minimálisan eltérnek egymástól és mindkét szám jelentősen eltér a középkori jegyzékekből más helyről ismert *exempt* plébániaszámtól. Utóbbiakra lásd Kiss Gergely: Az esztergomi érsek néhány kiváltságlevele. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. I–II. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Bp.–Debrecen, 2014. I. 257–259. Utóbbiakra lásd Somogyi: Nagyszombat hajnalán, 46–47. A listák közötti különbséget szeretném utóbb megvizsgálni, de nem ebben a tanulmányban.

61 Enno Bünz: Landwirtschaft und Dorfgesellschaft im ausgehenden Mittelalter. Zur Einführung. In: *Landwirtschaft und Dorfgesellschaft im ausgehenden Mittelalter*. Hrsg. Enno Bünz. Ostfildern, 2020. 17.

jelentős részének a szentségeket kiszolgáltató, a lelkek gondozását végző egyházi szervezet.

Több okból a nógrádi és a gömöri főesperesség adatait kezdem el először vizsgálni. Egyrészt a plébániaszámok adatai alapján – ha eltekintünk a lipitói szervezetet magában foglaló, ezért kicsit különlegesebb honti főesperességtől, valamint a jogállása miatt megint csak különleges pozsonyi prépostsági területtől⁶² – a legjelentősebb nyitrai főesperességet a nógrádi és a gömöri főesperesség követi az esztergomi egyházmegyében. A nyitrai főesperesség plébániahálózatának rekonstrukcióját Fügedi Erik részben elvégezte. A nógrádi és gömöri főesperesség további előnyei, hogy viszonylag hasonlóak a birtokviszonyaik, így nem királyi vagy bárói nagybirtokok fekszenek köznemesi kézen levő terület mellett, hanem nemesi a nemesi mellett. Ezt azért kell számba vennünk, mert bátran feltételezhetjük, hogy a birtokosok és a kegyurak személye sok tényezőt befolyásol(hat) a plébániaszervezet alakulása során. A nógrádi és gömöri főesperességeknek forrásadottságok szempontjából is hatalmas előnyük van az ország számos területével szemben. Nógrád vármegyéből nemcsak egy 1457. évi, félforintos adó beszedése nyomán keletkezett adójegyzék és portaszámok ismertek – amelyek alapján utóbb tovább lehet majd finomítani a kutatást –, hanem a jegyzéket Kádas István ki is adta, a helyneveket azonosította, így ez a forrás nagyon jól használható megyei kontrollforrás.⁶³ Természetesen ez azzal a megkötéssel igaz, hogy Nógrád vármegye és a nógrádi főesperesség között nem teljes az átfedés, hiszen bár Nógrád vármegye világi igazgatási területének nagyobb részét valóban az esztergomi egyházmegye nógrádi főesperessége fedte le, a vármegye kisebb, déli része azonban a váci püspökség nógrádi (váci) főesperességében helyezkedett el. A gömöri főesperesség esetén szintén van használható világi kontrollforrás, az Engel Pál által 1989-ben közzétett 1427. évi Gömör megyét is leíró kamarahaszná-összeírás.⁶⁴

Történeti földrajzában Györffy György 54 Nógrád vármegye területére eső és a pápai tizedjegyzékben szereplő plébániát gyűjtött össze.⁶⁵ Ezek döntő többsége az esztergomi egyházmegyei nógrádi főesperesség területére esik, de a listán szereplő helységek egy csekély része, maga Vác városa például értelemszerűen a váci püspökség területén helyezkedtek el. Szintén Györffy becslése nyomán az Árpád-korban 290 lakott helyet számolhatunk, ez a szám szerinte a 15. századra mintegy negyedével lett több, számszerű becslése alapján egészen pontosan 370.⁶⁶ A Kádas István által közzétett 1457. évi Nógrád vármegyei adójegyzékben szereplő lakott helyek száma ettől a becsléstől minimálisan tér el felfelé, azon 383 szerepel belőlük.⁶⁷ A pápai adójegyzékben szereplő körülbelül 45-50 plébániával szemben azonban az úgynevezett 1516-os jegyzékben a nógrádi főesperesség

62 Erről részletesen lásd C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Mikó Gábor: *A pozsonyi prépost és káptalan viszálya (1421-1425)*. Bp., 2014.

63 Kádas István: Nógrád megye adójegyzéke 1457-ből. In: *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Weisz Boglárka. Bp., 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 31-82.

64 Engel Pál: *Kamarahaszná-összeírások 1427-ből*. Bp., 1989. (Új Történelmi Tár 2) 57-94.

65 Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I-IV. Bp., 1987-1998. IV. (Liptó, Máramaros, Moson, Nagysziget, Nógrád, Nyitra, Pest és Pilis megye) 223-224.

66 Uo. 223.

67 Kádas: Nógrád megye adójegyzéke, 31-82.

parochiális egyházainak száma 109 volt. Györffy Gömör vármegye Árpád-kori lakott helyeinek számát 220-ra becsülte, összegző táblázatában a pápai tizedjegyzék alapján a gömöri főesperesség esetén 60 egyházat azonosított.⁶⁸ Az Engel által kiadott 1427. évi kamarahaszna-összeírás 292 lakott hellyel számolt.⁶⁹ Az úgynevezett 1516-os jegyzékben a gömöri főesperesség parochiális egyházainak a száma pedig 88 volt.

Lássuk a pusztaszámok mögötti tendenciákat:

1. Egyrészt a lakott helyek száma nagyjából azonos mértékben nőtt a két terület esetén (27–33%), másrészt a parochiális egyháznak feltételezett templomos helyek száma mindkét terület esetében nőtt, mindkét főesperesség esetén a növekedés aránya jelentősen magasabb, mint az országosan korábban becsült 15 százalékos átlag. A két területen a növekedés üteme egymástól is jelentősen és érdemben eltér: míg a nógrádi főesperesség esetén duplázódásról is szó lehet, a gömöri főesperesség esetén a növekedés ennél szerényebb (de még így is csaknem eléri az ötven százalékot).

2. Szinte nincs arra példa, hogy egy plébánia szerepel a 14. század végi pápai tizedjegyzékben, de nem szerepel az úgynevezett 1516-os listán. Amikor akad mégis egy-egy ilyen, ott mindig azonosítási nehézség, hiba, illetve az okozza az anomáliát, hogy esetleg egy-egy nevet nem oda jegyeztek fel, ahol várnánk, esetleg *exempt* plébánia és nem a főesperességi beosztásban keresendő. Ebből az következik, hogy a plébániaszervezet a középkor folyamán a Magyar Királyságban is nagyon statikus.

Megállapíthatjuk-e, hogy hol és milyen módon szaporodtak a parochiális egyházak az esztergomi egyházmegye főesperességeiben a 14. század első harmada és a 15. század vége között? Szórványos forrásaink példái nyomán rögvest zavarba ejtő és a kérdések számát növelő kép tárul elénk: a Gömör vármegyei Panyit [Gömörpanyit, ma Gemerská Panica, Szlovákia] falu például egészen egyértelműen hiányzik a pápai tizedjegyzékből, papja azonban az úgynevezett 1516-os listán szerepel azok között, akik megjelenni tartoznak az esztergomi zsinaton. Panyit közvetlen közelében található két egyházas hely, ezek papjai szerepelnek a pápai tizedjegyzékben: a gömöri vár csaknem 3,5 km-re, míg Tornalja mintegy 5 km-re feküdt Panyittól, mindkettő belátható távolságnak tűnik annak feltételezéséhez, hogy ezen egyházak egyikébe mentek a hívek misére és a szentségek felvételére. Csanád esztergomi érsek 1349. március 20-án engedélyezte Chelen fia Sándor fiainak, János és Jakab mestereknek, hogy Panyiton kőegyházat építhessenek Szent Anna tiszteletére. Az érsek okleveléből az is kiderül, hogy a faluban korábban is kápolna és temető – *capella* és *cimiterium cum sepultura* – állt. A kérvényezők a kőegyházat azonban nem ezek helyén építhetik meg, mert a kápolna és a temető ingoványos területen fekszik, ám az érsek kötelezi őket a régi kápolna és a temető helyének megtartására és körbekerítésére.⁷⁰ A fentihez hasonló eset zajlott le a szintén a gömöri főesperesség területén fekvő Kálósza

68 Györffy: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, II. (Doboka, Erdélyi Fehér, Esztergom, Fejér, Fogaras, Gömör és Győr megye) 476–478.

69 Engel: *Kamarahaszna-összeírások*, 76–93.

70 *Anjou-kori oklevéltár*. I–LIII. Szerk. Nagy Imre et al. Bp.–Szeged, 1878–2023. XXXIII. (1349) 112–113.; MNL OL DL 25133.

[Galsa, ma Kaloša, Szlovákia] esetén. 1375-ben Tamás esztergomi érsek engedélyt adott a helyi nemeseknek, hogy az ottani, Szűz Mária tiszteletére épített kápolnában a pap a keresztséget és minden egyéb szentséget is kiszolgáltathasson. A szöveg alapján nyilvánvaló, hogy a kálósaiak korábbi parochiális egyháza Vályon volt, melynek papja valóban szerepelt már a pápai tizedjegyzékekben is. A Vály és Kálósa közötti távolság nagyjából 4 kilométer, a nemesek mégis részben a távolsággal, részben pedig a vályiakkal kapcsolatos vitával indokolták a kérésüket.⁷¹ Ebben az esetben szabályos (egyházi) szeparáció – a német szakirodalomban használt terminus szerinti diszmembráció – történt. Mindkét eset hitelesíti az úgynevezett 1516-os listát, mert Gömörpanyit és Kálósa a pápai tizedjegyzékekben még nem szerepelnek, előbbiben azonban már igen. A két forrás felhívja azonban a figyelmet több problémára: mindkét eset a 14. században történt, egyik csupán mintegy 15 évvel, a másik pedig bő negyven évvel a pápai tizedjegyzék keletkezése után.

Elvileg tehát elképzelhető, hogy az új plébániák egy jelentős része már a 14. században megalakult, ám erről mi a legtöbb esetben csak az úgynevezett 1516-os listáról értesülhetünk. Egyszer sem előzmény nélküli a parochiális egyház létrehozása, mindkét esetben hosszú ideje létező kápolna állt a faluban. Az elsőnél valóban új építkezéssel is járt a parochiális egyház megalapítása, bár sejthetjük, hogy talán csak kényszerű okokból – a régi kápolna és temető ingoványos, mocsaras helyen feküdt –, a másodikonál viszont a korábbi kápolnában szolgáltatták ki azokat a szentségeket is, amelyeket ott korábban nem szolgáltattak ki. Ez egy alább még érintett problémára mutat rá: ahol írott forrásaink elpusztultak, ott a szervezet változása régészeti módszerekkel sem biztos, hogy megragadható. Mindkét esetben világi kezdeményezésre történt a falvak kápolnájának parochiális egyházzá emelése, így a föld birtokosának szerepe nyilvánvalóan jelentős lehetett az építkezés finanszírozásában és a parochiális egyház dotálásában egyaránt.⁷² A plébániaszervezet kiépülését, a parochiális egyházak számának gyarapodását így egy terület birtokviszonyainak megváltozása a 14. vagy a 15. század folyamán érdemben befolyásolhatta.

Az esperességek és esperesek korai történetét Szentirmai Sándor még 1957-ben, a főesperesek jogállásáról írott terjedelmes német nyelvű tanulmányában érintette.⁷³ Az utóbbi évtizedekben azonban az egyháztörténeti kutatás érdeklődése sokkal inkább a székes- és társaskáptalani archontológiák készítése felé fordult, így a tanulmány megírása óta eltelt hetven évben a nehezen kutatható esperességek és esperesek kérdéskörét alig érintette, noha szerencsés kivételként említhető Hegyi Géza 2020-ban az erdélyi egyházmegye esperességeiről írt tanulmánya.⁷⁴ Szentirmai jelentős tézisei közé tartozik, hogy az espereseket eredetileg egész főesperességek élére nevezték ki, ennek korai eseteire is van példa, ám a 14. század elejétől a megállapítás már bizonyítható. Feltételezése szerint az

⁷¹ MNL OL DL 41966.

⁷² Ennek megvilágítására egy szemléletes esettanulmány: Csiba Balázs: A sülyi Szent Anna-kápolna alapítása (1521). *Egyháztörténeti Szemle* 22 (2021) 4. sz. 145–160.

⁷³ Alexander Szentirmai: Das Recht der Erzdechanten (Archidiakone) in Ungarn während des Mittelalters. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 43 (1957) 132–201.

⁷⁴ Hegyi Géza: A középkori erdélyi egyházmegye esperességeiről. In: *Arhitectura religioasă din Transilvania/ Középkori egyházi építészet Erdélyben/Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. VI. Szerk. Szócs Péter Levente. Szatmárnémeti, 2020. 355–367.

esperesek élethosszig működtek, főesperesi kinevezésük a 15. századtól bizonyítható oklevelekkel. Szentirmai első példája arra az esetre, amikor egy esperes nem a főesperesség egészét felügyelte, éppen az esztergomi egyházmegye nógrádi főesperességéből származik, 1262-ből. További jelentős megállapítása, hogy míg a forrásanyagban az esperesekre használt latin terminus következetesen a *vicearchidiaconus*, addig körzeteik elnevezéseként a *vicearchidiaconatus* nem jellemző. Eckhart Ferencre hivatkozva azt is leszögezte, hogy feltételezhető az esperességek területének párhuzamossága a világi igazgatás megyei járásaival (*districtus, reambulatio*). Feltételezte továbbá az esperességek elnevezései nyomán, hogy az esperesi hálózat az általa tárgyalt időszak folyamán, azaz lényegében a 13. század végétől kezdődően, javarészt pedig a 14. században alakult ki, ahonnan példái többsége származott.⁷⁵

Tegyük ezeket a megállapításokat mérlegre a nógrádi főesperesség esetében. A Szentirmai által ismert és idézett 1262. évi nógrádi esperesi adat az egyik első ismert korai eset a Magyar Királyságból azzal kapcsolatban, hogy két parochiális egyház összevész a körzeteiket illetően, és vitatják, hogy egy adott falu az egyik vagy a másik egyházhoz tartozik-e. A két szóban forgó egyház a keszi Szent Mihály arkangyal titulusú [Karancskeszi], valamint a berényi Mindenszentek titulusú [Karancsberény]. Hogy a vitatott hovatartozású részről (*villa Iohannis Beren*) dönteni lehessen, a vizsgálattal Miklós nógrádi főesperes öt papot bízott meg.⁷⁶ Külön érdekessége a szövegnek, hogy az oklevélben belül a *parochia* terminus jelöli a két egyház parochiális körzetét, azaz abban az értelemben használja az oklevél fogalmazója, amelyben a későbbi korokban, az idézett részletben pedig Miklós főesperes a *parochia* terminust saját főesperességi kerületére (is) alkalmazza. Szentirmai értelmezésében a felsorolt papok – noha a szöveg nem a *vicearchidiaconus* terminust használja –, Miklós nógrádi főesperesnek olyan esperesi helyettesei, akik a főesperesség egy-egy meghatározott részében látják el a feladatukat. Ennek az értelmezésnek ellentmondhatna, hogy a latin szöveg közülük csak az egyiket, a füleki Lodomért nevezi meg a helyettesként értelmezhető *vicarius* terminussal, és a szó nem többes számban áll. Így aztán felmerülhet egy olyan értelmezés is, hogy csak a füleki Lodomér a helyettes, a többiek pedig a főesperesség papjai közül az említett „idősebbek”. Szentirmai értelmezését támogatja viszont, a fentit pedig gyengíti, hogy a felsoroltak legtöbbje jelentős település papja. Lodomér füleki pap, András losonci, György hugyagi, Penc [Péter?] (ezen a helyen foltos az oklevél) egyháza a forráskiadásban rosszul szereplő Chalan az eredetiben Chalar⁷⁷ formában áll, így Csalárral azonosítható, az ötödik pap, András Dalan

75 Szentirmai Sándor: A főesperesek jogállása Magyarországon a középkor folyamán. In: uő: *A középkori magyar egyház. Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok*. [Szerk. Thoroczkay Gábor, ford. Buják Gábor.] Pécs, 2021. 90–95. A megyei járásek kutatásával kapcsolatos problémákról és előrelépésekről lásd C. Tóth Norbert: Lehetőségek és feladatok a középkori járásek kutatásában. *Századok* 141 (2007) 391–470.

76 „Quod cum super hoc coram nobis diu fuisset questio ventilata, tandem postmodum dedimus scire ad fidem eorum, qua Deo tenentur, quibusdam sacerdotibus senioribus parochie nostre, scilicet vicario nostro Ladomerio de Filek, Andre de Losunc, Endre de Dalan, Pence de Chalan (sic ed.) et Georgio de Hugog; si villa curui Iohannis, que dicitur Beren, ad ecclesiam Sancti Michaelis de Kezu iure pertineret, vel ad ecclesiam Omnium Sanctorum de Beren.” *Árpádkori új okmánytár*. I–XII. Közli Wenzel Gusztáv. Pest, 1860–1874. III. (1261–1272) 33.

77 MNL OL DF 219425.

néven szereplő egyháza nehezebben azonosítható. Amennyiben Hugyag, Csalár, Losonc és Fülek már a tatárjárás után kiemelt szerepet játszottak a főesperesség plébániaszervezetében, az mindegyik esetében indokolható: mind a négy feltételezett utak csomópontjain helyezkedett el, Hugyag és Csalár az Ipoly középső, Fülek a felső folyásánál, a térképek Hugyag és Fülek esetén az Ipolyon való átkelőhelyet is jeleznek.⁷⁸

Két jelenséget feltétlenül ki kell hangsúlyoznunk. Egyrészt – attól kezdve, hogy jobban értelmezhető adatok maradtak a területi esperesekről – az esperes mindig egy adott település plébánosa, ám egy adott esperességen belül nem mindig ugyanarról a plébániáról került ki, másrészt a fenti, 1262-es oklevél pedig azt jelzi, hogy a papok mely települések egyházai élén állnak, nem pedig azt, hogy mely esperességeken, és azokat hogy hívják. A másik fontos szempont az, hogy térszerkezetiileg könnyen elképzelhető, hogy a papok egyik fele a főesperességnek inkább a nyugati és déli, azaz részben a nógrádi főesperességnek a nyugatra a honti főesperességig terjedő szakaszát, dél felé pedig a váci egyházmegye nógrádi (váci) főesperességéig nyúló részét, a másik fele pedig a nógrádi főesperességnek a kelet felé a gömöri főesperességgel érintkező szakaszát „ellenőrizte”. A választás mégis túlságosan Ipoly-medence központú, noha természetesen ez összefügghet a főesperesség korai települési és népesedési viszonyaival.

Ha térképre vetítjük a pápai tizedjegyzékben említett plébániákat/parochiális egyházakat, valamint az úgynevezett 1516-os jegyzékben szereplőket, akkor valóban azt látjuk, hogy a növekmény Losonc, Fülek és Szécsény körül sűrűsödik. Tehát a nógrádi főesperességben nem az történik, hogy korábban teljesen üres vagy üresebb területeken, mondjuk a főesperesség északi részén kezdenek el gombamód szaporodni a parochiális egyházak, hanem a már korainak tekinthető központok környékén. Nagyarányú növekedés figyelhető meg még a nógrádi főesperesség Nógrád, Diósjenő, Rétság, Érsekvadkert körüli térségében. E főesperességnek ez az egyik olyan része, ahol csak a későbbi listán felsorolt egyházak vannak túlsúlyban. Ez jelezheti a térség szerepének későbbi növekedését, hiszen a kutatás kimutatótt egy Vadkert–Nógrád kereskedelmi utat a 15. század elején.⁷⁹ Azonosítható egy jelentős korábbi előzmény nélküli növekedési gócpont Divény, Lónyabánya és Szinóbánya térségében, amely minden bizonnyal a bányászat megindulásával függ össze. Szintén kirajzolódik a főesperességnek egy területe, ahol sűrű plébániaszervezet látszott a pápai tizedjegyzék idején, azonban a térség a fentiekkel ellentétben nem vonzott magához újabbakat: ez a terület a mai 75-ös út mentén fekszik, ahol Sztrégova, Libercse, Maskófalva és Gács rendelkezett tizedfizető pappal, ám a területen láthatóan nem alakultak új parochiális egyházak a 14. és 15. században. Az úgynevezett 1516-os jegyzék a nógrádi főesperesség területén említ kisebb kerületeket, ezek minden bizonnyal az esperességek. Ezek: Losonc 35 parochiális egyházzal, Szécsény/Szklabonya 32-vel, Ság

78 Györffy: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, IV. Nógrádmegye a XIV. század elején térképmelléklet; Hugyag és Fülek. <http://viamercatoria.abtk.hu/>. (Legutóbbi megtekintés: 2025. október 3.)

79 Vadkert–Nógrád út. <http://viamercatoria.abtk.hu/>. (Legutóbbi megtekintés: 2025. október 3.)

22-vel és Nagyoroszfalu 21-gyel. A gömöri főesperesség esetén a három feltételezhető esperesség Rimaszécs 33, Kerepec 41 és Csetnek 16 parochiális egyházzal.⁸⁰

A gömöri főesperesség plébániaszervezetének alakulása kapcsán ki kell hangsúlyozni, hogy noha e terület plébániaszámban közelíti a nógrádit, a térképen látható tendenciák teljesen eltérnek tőle. Gömörben az egyházak számának gyarapodása korábban üresebb területeken sűrűsödik, például Csetnektől északra egészen Dobsináig, illetve Rimaszécs térségében. Míg a nógrádi főesperességben gyakorlatilag alig lehet olyan lakott helyet találni a 15. század végén, amelytől legfeljebb öt kilométerre ne lenne egy parochiális egyház, addig a plébániák a gömöri főesperességnek az északi, hegyvidéki részein jelentősen ritkábban állnak, és a nógrádi főesperesség „ellátottságát” a gömöri még a déli részein sem éri el. Az úgynevezett 1516-os jegyzék később alkalmas lehet az esztergomi egyházmegye egésze esperesi hálózatának rekonstruálására, annak ellenére is, hogy az egyes esperesi kerületeket a jegyzék nem listázza, így a kerületek határai csak feltételezhetők lesznek és a feltételezések is csak a középkori és későbbi világi járások, a birtokviszonyok, valamint a későbbi egyházlátogatási jegyzőkönyvek és későbbi egyházszervezet alapján rekonstruálhatók. Annyi jegyzendő meg, hogy az egyes esperességi kerületek plébániaszáma a legtöbb esetben 15 és 40 között alakult. Ez a szám azt figyelembe véve is hihetőnek tűnik, hogy Szászföldön a középkorban egy dékánság szintén nagyjából ennyi plébániát foglalt magában, valamint a korai újkori katolikus egyházszervezet esperességeinek plébániaszáma is ekörül alakult.

Összegzés és kitekintés: mi mikor történik, mi micsoda és ki kicsoda a forrásban és azon kívül?

A veszprémi egyházmegyében a 14. század közepén a gömöri Panyit és Kálósa esetéhez nagyon hasonló eset zajlott le. 1361-ben a segesdi főesperesség szentpáli esperességében a parochiális egyházak leszakadása oly módon történt, hogy a liszói [Somogy vármegye] nemesek engedély kaptak rá, hogy a liszói templom körül temetkezzenek. Ez a templom valójában az esztergomi egyházmegyes esetekhez hasonlóan egy kápolna volt korábban. Azt, hogy a sági Szent Márton-egyház plébánosa nem kényszerítheti többé Liszó és Pátró [Nemespátró, Somogy vármegye] nemeseit, hogy a szentségek felvétele és egyebek miatt Ságra menjenek, a szentpáli esperesség plébánosai és esperesei számára tartott gyűlésen is kihirdették.⁸¹ Az eset különös érdekessége, hogy a pátrói és liszói nemesek között két év múlva valamiféle viszály támadt, amely miatt előbbieket mégsem a parochiális egyházzá emelt liszói Szent Bereck-kápolnát kívánták használni. Az oklevél tanulsága szerint a sági és liszói parochiális egyházak közötti szétválási folyamat már 1332-ben elkezdődött,

⁸⁰ <https://www.monasterium.net/mom/SK-SNA/4156-SukromnyArchivBratislavskejKapituly/646a/charter>. (Legutóbbi megtekintés: 2025. október 3.); Melníkova: O stave, 136–137.

⁸¹ MNL OL DL 5045.

1361-ben történt érdemi fejlemény, és az új viszonyokhoz még két évvel később sem alkalmazkodtak teljesen.⁸²

A forrásokban 1300 és 1320 között bukkannak fel szépen sorban először olyan esetek, amelyek a falusi kápolnákat és a kápolnák falusi anyaegyházait/parochiális egyházait úgy mutatják egymás mellett, hogy egy folyamat részeként az ordinárius püspök misevégezést engedélyez a kápolnában, ám a szentségek kiszolgáltatásának joga és a temetés az anyaegyház birtokában marad.⁸³ A templom körüli felszentelt temető és az oda való temetkezés, mint sarkalatos pontja az anyaegyház jogának, sokszor annyira fontos kérdés, hogy a források *expressis verbis* úgy engedélyeznek csak kápolnaépítést, hogy mellette a *cinterem* létesítését megtiltják.⁸⁴ Ugyanebben a két évtizedben kezdenek megjelenni az első példák olyan le- vagy szétválásokra, amikor kápolnát és mellette létesített temetőt úgy szakít ki az esztergomi érsek a korábbi parochiális egyházból és teszi önálló parochiális egyházzá, hogy egyszerre mind szomszédos jobbágyságokat is hozzárendel, átrajzolva az anyaegyház eredeti, korábbi körzetének határát.⁸⁵ Gyakran egy diszmembrációs folyamatnak csak az első szakasza tárul a szemünk elé, mely során a falusi kápolna már átvesz bizonyos feladatokat a szomszédos anyaegyházról, ám más feladatok, jövedelmek és jogok az anyaegyháznál maradnak, többek között az anyaegyház papja állíthat káplánt és/vagy ellenőrizheti azt.⁸⁶ Számos esetben értesülünk a forrásokból akár ebből a két évtizedből, akár a későbbiekben, hogy egy kápolna szeparációja és parochiális egyházzá emelése úgy zajlik le, hogy annak a területnek a világi (vagy akár egyházi) birtokosa kárpótolja az anyaegyházat azáltal kiesett jövedelmeiért, hogy népének egy részét elszakítják. A kárpótlás, kompenzáció általában földbirtokrész adományozásával valósul meg, de érkezhet más jövedelemtípusban (például beszolgáltatandó állatok, viasz) is.⁸⁷ A szétválást általában – miként az a nyugat-európai forrásoknak is egy közhelye – a létesítendő új parochiális egyház régítől való távolságával, az odajutás időjárás vagy éppen háborús viszonyok miatti nehézségeivel indokolták. A 14. század első két évtizedében már megfogható folyamat az oklevelek tanúsága szerint az 1320-as, 1330-as évtizedtől erősödik, és nemcsak az Anjou-korban, hanem még a Zsigmond-korban is tetten érhető. Ettől kezdve a forrásokban, noha egyre több példa van olyan diszmembrációra, amikor az új egyház minden parochiális egyházi jogot – szentségek kiszolgáltatása, temetés is – megkap,⁸⁸ ám a korszak

82 *Anjou-kori oklevéltár*, XLVII. (1363) 258–259.; MNL OL DL 5159.

83 1307-es esztergomi egyházmegyei esetet lásd *Anjou-kori oklevéltár*, II. (1306–1310) 120. 1318-as győri egyházmegyei esetet lásd *Anjou-kori oklevéltár*, V. (1318–1320) 131.

84 1308-as esetre lásd *Anjou-kori oklevéltár*, II. 137.

85 1307-es esetre lásd *Anjou-kori oklevéltár*, II. 55.

86 1308-as esetre lásd *Anjou-kori oklevéltár*, II. 150. Az 1318-as esetet lásd uo. V. 54. Szintén az 1318-as esetre lásd uo. 96.

87 1308-as példát lásd *Anjou-kori oklevéltár*, II. 150. Az 1326-os példát lásd uo. X. (1326) 350. 1339-es példára lásd uo. XXXIII. (1339) 99.

88 1340-es példát lásd *Anjou-kori oklevéltár*, XXIV. (1340) 284. Az 1345-ös példára lásd uo. XXIX. 483. Az 1349-es példára lásd uo. XXXIII. (1349) 247. Az 1351-es példára lásd uo. XXXV. (1351) 414–415. Az 1368-as példára lásd uo. LII. 272–273.

egészére jellemző, hogy a folyamat lassú, több évtizedes.⁸⁹ Azaz a középkori Magyar Királyságban a 14. században nem úgy kell elképzelnünk új parochiális egyházak születését, hogy hétfőn egy lakott helyen még nincs szentségfelvételi lehetőség, kedden pedig már van, hanem inkább úgy, hogy egy lakott hely világi birtokosa kápolnát épít, és ha a lakosság száma és a birtokos kegyúri státusza stabil, akkor a kápolna fokozatosan szerezhet magának alkalmi vagy rendszeres misetartási jogot vagy akár felszentelt temető létesítésének jogát is, a kápolna káplánja pedig az anyaegyház papjának tudtával és engedélyével akár a keresztelés és házasság szentségét is kiszolgáltathatja, temetést is végezhet a kápolna körüli temetőben, azonban az anyaegyházról való egyházi jogi értelemben vett teljes leválás, melynek utolsó lépése a körzetek és jövedelmek elhatárolása, egy sokszor sok évtizedes folyamatnak csak az utolsó eleme. Mivel pedig úgy tűnik, hogy nálunk ennek a folyamatnak a legjelentősebb faktora a birtok birtokosa, a birtok tulajdoni viszonyainak változása ebből a szempontból az egyik legjelentősebb befolyásoló tényező.

Bár kevés olyan példa áll előttünk, amikor bizonyítható – miként 1361-ben a veszprémi egyházmegye segesdi főesperességének szentpáli esperességi gyűlésén –, hogy az esperességek plébánosai számára kihirdették a parochiális egyházak határainak megváltoztatását és egy konkrét szétválasztást, abban azonban bizonyosak lehetünk, hogy a parochiális egyházak számának gyarapodása és az esperességek kialakulása között az Anjou-kor elejétől fogva ok-okozati összefüggés van. A szeparációs folyamatokban gyakran (1304/1334, 1345, 1355, 1368) találkozunk az esperesekkel mint közreműködőkkel, akár mint aiktól püspökök és főesperesek kérnek helyi érdemi információt döntéseik előkészítéséhez, vagy akiket meghozott döntéseik helyi kihirdetésével és végrehajtásával bízunk meg.

Mielőtt arra a kérdésre kísérelnénk meg választ adni, hogy az esztergomi egyházmegyéből mely települések papjai kerültek fel az úgynevezett 1516-os esztergomi zsinaton megjelenni tartozók jegyzékére, szükséges egy rövid kitekintés arról, hogy hogyan képzelhető el a 14. század második felében és a 15. században a Magyar Királyság vidéki területeinek alsó szintű egyházi szervezete. Ennek megértéséhez Szabó István *A középkori magyar falu* című művében egy 1478. évi oklevél adatait tárta olvasói elé. Elemzett forrása egy Szécsi Miklós részére kiadott becsü- és iktatólevél, amely 76 Vas, Veszprém, Csongrád és Baranya megyei faluról mondja meg, milyen egyházi épülettípus áll benne. A 76 faluból 43-ban egyáltalán nem volt semmiféle egyházi rendeltetésű épület ekkor, a maradék 33 település épülettípusai pedig az alábbi módon oszlottak meg, itt szó szerint idézem az eredményeket: „kőtoronyú egyház és kápolna kőből 1; parochiális egyház és kőkápolna 1; kőegyház toronnyal 7; kőegyház kőtoronnyal 7; kőegyház torony nélkül 5; kőegyház fatoronnyal 3; kőegyház fakápolnával 1; kőkápolna 1; fakápolna temetkezési joggal 2; fa-

89 Gyakran a folyamatról onnan értesülünk, hogy viszály keletkezik az anyaegyház és a kápolna papjai, vagy éppen a különböző birtokosok között a szentszéki bíróságokon, egyházmegyei zsinaton, vagy ilyenekre hiteleshelyi oklevelek utalnak. Erre egy 1381-es példát lásd Bónis György: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíráskodás történetéhez a középkori Magyarországon*. [Szerk. Balogh Elemér.] Szeged, 1997. 162. Egy 1397-es példára lásd *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XV. Szerk. Mályusz Elemér et al. Bp., 1951–2022. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 55, 59, 61) I. (1387–1399) 541. Egy 1414-es példára lásd uo. IV. (1413–1414) 603. Egy 1415-ös példára lásd uo. V. (1415–1416) 195.

kápolna temetkezési jog nélkül 2; fakápolna 3”.⁹⁰ Mivel Szabó István elemzésében akkor nem a parochiális egyházzal és az egyéb típusú egyházzal rendelkező települések közötti különbségre helyezte a hangsúlyt,⁹¹ ezért a latin terminusok megvilágításához és a tipológiához ennek kiegészítésére az ország egy másik területéről származó hasonló forrást használok fel. 1438-ban a jászói konvent jelentette Hédervári Lőrinc nádornak, hogy bejárták Sóvári Soós György sárosi ispán számos Sáros és Zemplén megyében található birtokrészét.⁹² Ezekben a falvakban és lakott helyeken leírták az ott álló egyházi épületeket is. A leírások mutathatják a település egyházának jogállását – azaz, hogy az egyház parochiális egyház-e vagy sem –, valamint az épület típusának jellegét. A 29 lakott helyen összesen 13 parochiális egyház állt, ezeket az *ecclesia parochialis* terminus jelölte. A 13 parochiális egyház összesen 12 településhez köthető, mert Sóváron kettőt is jelölt a forrás. Azonosítható továbbá négy olyan *villa* vagy *possessio*, ahol biztosan csak kápolna, latin terminussal *capella* állt. 12 lakott helyen sem parochiális egyház, sem kápolna nem volt található, bár ezek között előfordult legalább két olyan *praedium* [puszta] is, ahol állandóan ott lakó népességgel nem lehet számolni. A leginkább zavarba ejtő latin terminus az a két településnél jelölt „egyház”, latinul *ecclesia*, ahol a terminust nem egészítette ki a *parochialis* jelző. Azaz e leírt helyeknek – bár és már – majdnem kétharmadában számolhatunk egyházi épülettípussal, a kétharmadnak a többségében az egyház/templom valóban parochiális egyház, de nem mindenhol az. Az esetek egy részében, ahol kápolnákat említenek, ott ezek biztosan leányegyházak, és ahol a *parochialis* jelző nélküli egyházak szerepelnek, ott feltételezésem szerint szintén leányegyházakkal kell számolnunk és/vagy olyan egyháztípussal, amely a fent leírt szeparációs folyamaton elindult és bizonyos istentiszteleti cselekmények végzése/bizonyos szentségek kiszolgáltatása az adott helyen már lehetséges, de nem mindegyiké. A forrás magukat az épülettípusokat is leírja, Szabó István dunántúli példájához hasonlóan. Az *ecclesia parochialis* az esetek döntő többségében *lapidea*, azaz kőegyház, de előfordul *lignea*, azaz fából épült, vagy részben fából épült parochiális egyház is. Ugyancsak előszeretettel emlékezik meg a forrás arról, hogy a kőegyház *cum turri*, azaz toronnyal ellátott, vagy *sine turri* áll, azaz torony nélküli, és hogy *cum pede campanéval*, azaz haranglábbal rendelkezik-e. A torony kőből és fából egyaránt épülhetett. Összességében a típusok változatos képet mutattak, tehát egy épület fából való építettsége önmagában nem tette alkalmatlanná az egyházat arra, hogy parochiális egyházként funkcionáljon, ez inkább a helyi építőanyagokkal függhetett össze. Fordítva is

90 Szabó István: *A középkori magyar falu*. Bp., 1969. 185.

91 Ráadásul az egyházas helyekre vonatkozó becslésről Kubinyi András megállapította, hogy magasabb a ténylegesnél. Kubinyi András: A nagybirtok és jobbágyság a középkor végén az 1478-as Garai–Szécsi birtokfelosztás alapján. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. 18. Szerk. Törőcsik Zoltán – Uzsoki András. Veszprém, 1986. 197–226. Kubinyi e tanulmányának három fontos állítása, hogy 1. a templomok száma és a népesség összefüggenek egymással, azaz nem a települések száma, hanem a népesség száma a döntő; 2. uradalmanként jelentős különbségek mutatkoznak az egyházas helyek száma tekintetében; 3. az összeírás egésze 34–39 jobbágygazdaságot feltételez egyházas helyenként. Ezeket az állításokat mindegyik esetben érdemes majd még egyszer megvizsgálni, egyrészt a forrás szövegének nem ide kívánczó részletesebb elemzése után, másrészt pedig az adatokat szükséges majd összehasonlítani azokkal a pl. nógrádi és gömöri adatokkal, amelyek kinyerhetők lesznek a forrásokból.

92 MNL OL DL 57678.

igaz ez: ha egy *capella* kőből épült és esetleg haranglába is volt, attól még funkcionálisan működhetett éppen úgy, mint egy *capella lignea*, azaz fakápolna. A másik sarkalatos pont a temető megléte. Általában a parochiális egyház esetén a források nem részletezik, hogy az *cum sepultura*, azaz temetővel, temetési joggal rendelkezett-e, ám a nem parochiális egyházak és a kápolnák esetében jelzik, hogy *cum* vagy *sine sepultura* működnek.

Az 1478-as és az 1438-as forrás érdemi közös pontja, hogy az ország különböző vidékein és egyházmegyéiben gyakorlatilag ugyanazokkal a terminusokkal írják le a „templomszervezetet”.⁹³ A két forrásból három következtetésre juthatunk. Elsőként, időben és térben statisztikailag szignifikáns különbségekkel kell számolnunk az alsó szintű „templomszervezetben”, ezeket okozhatják időbeli, egyházmegyei, településtörténeti, birtoklástörténeti különbségek. Másodsor, a „templomszervezet” sűrűsödött ugyan a 14. és 15. században, de hogy a parochiális egyházak/lakott helyek és a templomos vagy kápolnás helyek/lakott helyek számának aránya 1:1, 1:2 vagy éppen 1:3, azt minden esetben csak helytörténeti vizsgálattal lehetne eldönteni, de ez a forrásadottságok miatt a középkori Magyar Királyság jelentős részén nehézségekbe ütközik, mondhatni lehetetlen. Harmadjára, rendkívül fontos a régészet és a történettudomány együttműködése, ám annak figyelembevételével, hogy a források alapján egy maradványaiban ma is megfogható középkori épület megléte nem jár együtt magától értetődően azzal, hogy ismeretet szerezhetünk arról, milyen egyházi személyzettel, milyen szentségkiszolgáltatási módokkal számolhatunk ott a 15. században, és hogy az adott épület mint egyház kápolnaként, filiális egyházként vagy parochiális egyházként értelmezhető-e.

Ezek alapján feltételezéseimet, sejtéseimet és a fentiekből adódó következtetéseimet az alábbi pontokba szedve fogalmazom meg.

1. Az egyházmegyei zsinaton azok a plébánosok/papok tartoztak megjelenni mindig a középkor folyamán, akik a lelkek gondozását végezték, a zsinati könyvek is számukra készültek, a szentségek kiszolgáltatását segítő. Minden szentség teljes körű kiszolgáltatására a parochiális egyházak papjai voltak jogosultak. Feltételezésem szerint az úgynevezett 1516-os jegyzékben ezeknek a listája szerepel. Mivel ez egy jóval szűkebb köre a középkori Magyar Királyság vidéki egyházainak – emlékezzünk a szét- és leválási folyamat különböző fázisaiban álló egyházakra, leányegyházakra, kápolnákra –, ezért önmagában régészeti módszerekkel minden bizonynyal sokkal több egyházi épülettípus fogható meg vagy lenne megfogható, mint amekkora a feltételezett parochiális jogállás miatt a listán szereplők száma. A többi egyházas/kápolnás helyen azonban „bőven elfér” az alsópapságnak az a vatikáni forrásokban tömegével megjelenő, Erdélyi Gabriella által leírt része, amely a szentségek felvételére vágyó kisszámú hívőt bátran találhatott magának ott, csak érdemi megélhetést nem.

⁹³ Neumann Tibor hívta fel a figyelmemet arra, hogy a források a korszak bírósági becsűjegyzékeinek a kategóriáit használják, ezek pedig egész Magyarországon egységesek, miként az egyházi célú épületek becsértékei is. Ez úton is köszönöm segítségét. Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokás-jogának Hármaskönyve*. [Ford. Csiky Kálmán.] Bp., 1990. (Tudománytár) I. 133.

2. A középkori Magyar Királyságban a vidéki plébániaszervezet 14. és 15. századi fejlődését alakító egyik legjelentősebb tényező a világi birtokos személye, a birtokviszonyok változása lehetett.

3. Az esztergomi egyházmegyében a parochiális egyházak számának feltételezhető növekedése a pápai tizedjegyzék és a 15. század vége között a legóvatosabb becslések alapján is jóval meghaladja az országosan korábban becsült 15 százalékot.⁹⁴

4. A plébániák növekedéséből nem következtethetünk automatikusan népességnövekedésre. Ahol az új plébánia létrejöttét legalább részben meg tudjuk ragadni, ott szinte mindenhol jelentős természetföldrajzi, egyházszerkezet-alakulási vagy birtoklás-történeti viszonyokkal összefüggő regionális különbségeket látunk.

5. Bónis György egyik máig legtöbbet idézett tézise, hogy a szentszékek szervezétének kialakulása és megszilárdulása a 14. század első évtizedének végén kezdődő folyamat, amelynek nagy lendületet adtak az Anjou-kor elején a Magyar Királyságban járt pápai legátusok eljárásai.⁹⁵ Ehhez érdemes hozzátenni, hogy láthatóan ezzel a folyamattal egy időben kezdődik az esperesek feladatainak kiformalódása, az esperességek létrejötte, majd az Anjou-kor második felében számbeli szaporodása. E két folyamat mellé csatlakozik egy harmadik jelenség: az alsó szintű egyházszerkezetben az anyaegházak szét- és leválási folyamatainak kezdetei. Ezeknek a folyamatoknak egy jelentős része már lezajlott a 14. században, de még a 15. században is tetten érhetők. Feltételezésem szerint a pápai tizedjegyzék a plébániahálózatnak már egy olyan állapotát mutatja, amelyben a folyamat eredményeként létrejött új parochiális egyházak egy része is megjelenik. Ha a jegyzék az Anjou-kor végén készült volna, az az alsó szintű egyházszerkezetnek az úgynevezett 1516-os jegyzékhez nagyon közel álló szintjét mutatná.

6. Egy gyakorlati példán keresztül is leírható a plébánia működése egy nógrádi főesperességben lakó hívő esetében. A középkorban a becslések szerint lassú lóval vagy szekérrel egy öt kilométeres utat egy óra alatt lehetett megtenni. Ugyanez ma egy átlagos tempóban gyalogló, jó kondícióban lévő ember sebessége. Tételezzük fel, hogy a példa kedvéért Jánosnak nevezett emberünk egy olyan helyen élt, ahol bár volt kórház, annak nem volt káplánja, hanem a szomszédos falu parochiális egyházának papja szolgáltatta ki a szentségeket. János apja súlyosan megbetegedett, ezért szükség volt a betegek kenetére. A nógrádi főesperességben az úgynevezett 1516-os lista adatai szerint alig ta-

⁹⁴ Hegyi Géza hívta fel rá a figyelmemet, hogy van egy egyházmegye, amelynek a számadatai összehasonlíthatók az esztergomi egyházmegyére vonatkozó becslésekkel. A váradi egyházmegye pápai tizedjegyzék alapján becsült plébániaszáma 1330 körül 235. Lásd F. Romhányi: *Kisatlasz*, 167. Az egyházmegye 1552-es összeírásában kb. 330 plébánia szerepel. Lásd *Schematismus historicus venerabilis cleri dioecesis Magno-Varadinensis Latinorum pro anno Domini et millenari MDCCCXCVI*. Nagyvárad, 1896. 51–54. Amennyiben az utóbbi plébániaszámnak hitelt lehet adni a késő középkor végére is, a növekedés a váradi egyházmegye esetében jóval szerényebb, mint az esztergomi egyházmegyében, de a kb. 40 százalékos bővülés itt is fölötté van a korábbi becsléseknek.

⁹⁵ Bónis: *Szentszéki regeszták*, 636–637. Bónis általánosabb módon megfogalmazott feltételezéseivel szemben az újabb történeti irodalomban már van példa a szentszéki bíróságok szervezetének kialakulásával kapcsolatos részletekre menő elemzésre is. Lásd pl. C. Tóth Norbert: A veszprémi egyházmegyei szentszéki bíróság a középkorban. In: „*Capella reginalis*”. A veszprémi püspökség a középkorban. Szerk. Karlinszky Balázs – Varga Tibor László. Veszprém, 2021. (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 38) 69–92.

lálunk olyan települést, ahol öt kilométernél nagyobb távolságra feküdt volna egy parochiális egyház. Természetesen a távolságot ebben az esetben kétszeresen kell számolni, hiszen Jánosnak előbb el kellett mennie a pap parochiális egyházáig, majd onnan haza a pappal együtt. Tehát, ha mindenki a helyén volt és mindenki a feladatát végezte, a főesperességben alig volt olyan hely, ahová mai időfoglalmaink szerint két óra leforgása alatt ne ért volna oda az, akitől veszélyhelyzetben a középkori vidéki hívő a legtöbbet várta és remélt, gyóntatója és papja.

A jegyzék alapján sokkal pontosabb, részletesebb és differenciáltabb képet rajzolhatunk fel az esztergomi egyházmegyei egyház- és plébániaszervezetről, a fenti megállapítások csak az első áttekintése nyomán születtek.

CONTENTS

STUDIES

- Szilvia Somogyi** The 15th Century Parish Network of the Diocese of Esztergom. Sources, Methodological Issues, and the First Practical Examples 307
- Balázs Viktor Rácz** Changes in the Legal Content of *Inscriptio* in Early Modern Transylvania 335
- Petra Mátyás-Rausch** "I Cannot Do Anything Against Those in Power..." How did the Kamuthy Estate in Mezőörményes Become Rákóczi Estate? A New Chapter in the Rákóczi Era's Estate Policy 361
- Gábor Koloh** The Biologization of the National Community and the Role of Doctors between the Two World Wars 387
- János Miklós Kollár** A Brief Guide to the History of Hungarian Migration in the Carpathian Basin during World War I 403

DEBATE

- Gábor Gyáni** Statistical Trickery Leads us Astray 417

E számunk szerzői

Gyáni Gábor, kutató professor emeritus, ELTE HTK TTI, Újkori osztály ● Kollár János Miklós, tudományos kutató, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Tudományos Főosztály, Történeti Osztály ● Koloh Gábor, tudományos munkatárs, ELTE HTK TTI, Horthy-korszak osztály ● Mátyás-Rausch Petra, tudományos munkatárs, ELTE HTK TTI, Kora újkori osztály ● Rácz Balázs Viktor, tudományos segédmunkatárs, ELTE HTK TTI, Kora újkori osztály ● Somogyi Szilvia, tudományos munkatárs, ELTE HTK Moravcsik Gyula Kutatóintézet, kutató, Makovecz Campus Alapítvány, Collegium Professorum Hungarorum

(ELTE HTK TTI = Eötvös Loránd Tudományegyetem Humán Tudományok Kutatóközpontja Történettudományi Kutatóintézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

ELTE Humán Tudományi Kutatóközpontja Történettudományi Kutatóintézete

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@htk.elte.hu, terjesztes@htk.elte.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapiokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

ELTE | HTK
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

Ára: 1800 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

9 770040 963009

2 5 0 0 3